

Sećanje na oružani sukob u Makedoniji 2001. godine:

MODELI KOMEMORACIJE I
MEMORIJALIZACIJE

Fond za humanitarno pravo

Sećanje na oružani sukob u Makedoniji 2001. godine:

MODELI KOMEMORACIJE I
MEMORIJALIZACIJE

Beograd, novembar 2022.

Fond za humanitarno pravo

Sadržaj

SKRAĆENICE	4
APSTRAKT	5
1. UVOD	7
2. ORUŽANI SUKOB 2001. GODINE	9
2.1. Makedonija u Jugoslaviji: Predistorija	9
2.2. Kasne osamdesete i rane devedesete godine	10
2.3. Oružani sukob	12
2.4. Ohridski okvirni sporazum	15
3. DVE KULTURE SEĆANJA	18
3.1. Branioци	18
3.2. Pobednici i mučenicci	21
4. INTERSEKCIJE	25
4.1. Mesta frikcija	25
4.2. Zone kontakta	28
4.3. Etnička prilagođavanja	31
4.4. Sporazum	34
5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	38
6. LITERATURA	39

Skraćenice

ANA	Albanska nacionalna armija
ASNOM	Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije
DA	Demokratska alternativa
DPA	Demokratska partija Albanaca
DUI	Demokratska unija za integraciju
EU	Evropska unija
KFOR	Kosovske snage
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MO	Ministarstvo odbrane
MPC	Makedonska pravoslavna crkva
MPSOZ	Ministarstvo za političke sisteme i odnose između zajednica
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NATO	Severnoatlantska alijansa
ONA	Oslobodilačka nacionalna armija
OOS	Ohridski okvirni sporazum
OSCE	Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi
OVK	Oslobodilačka vojska Kosova
SAD	Sjedinjene Američke Države
SDSM	Socijaldemokratski savez Makedonije
UN	Ujedinjene nacije
UNPREDEP	UN preventivne snage
VMRO-DPMNE	Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno jedinstvo
ARM	Armija Republike Makedonije

Apstrakt

Ovaj rad predstavlja analizu strategija komemoracija oružanog sukoba u Severnoj Makedoniji od njegovog zvaničnog završetka u avgustu 2001. godine do danas. Analiza pokazuje da postoje dva dominantna obrasca sećanja na 2001. godinu u postkonfliktnoj Makedoniji, koja se poklapaju sa dve najveće etničke zajednice u državi, makedonskom i albanskom. Opservacija razvoja događaja svake godine, međutim, pokazuje da komemorativne prakse unutar ta dva domena nisu uniformne koliko se to možda čini. Rad tvrdi da je u poslednje dve decenije došlo do kritičkih promena u komemorativnim diskursima, akterima i aktivnostima, koje ukazuju na menjanje dinamike moći vezane za sećanje na sukob i na mirovni sporazum koji ga je okončao. Prvi deo rada bavi se figurom „branilaca” i dominantnim formama komemoracija poginulim pripadnicima državnih bezbednosnih snaga, s jedne strane, i, s druge strane, figurama „pobednika” i „mučenika”, koje promovišu albanski akteri politike sećanja. U drugom delu rada, predmet analize su obrasci interakcija između dve etničke zajednice u kontekstu sećanja na oružani sukob iz 2001. godine. Četiri obrasca interakcija koja ovaj rad identifikuje razlikuju se po geografskoj rasprostranjenosti, po stavljanju naglaska na različite epizode iz 2001. godine i po upravljanju sećanjem od strane političkih aktera.

1. Uvod

U avgustu 2022. godine navršila se 21 godina od Ohridskog okvirnog sporazuma, kojim je okončan osmomesetni oružani sukob u Makedoniji i koji je doveo do značajnog preuređenja vlasti u postkonfliktnoj državi. Sukob je počeo u januaru 2001. godine, kada je militantna grupa lokalnih albanskih pobunjenika, samoprogllašena kao Oslobodilačka narodna armija (ONA), napala policijsku stanicu u blizini Tetova. Sukobi su eskalirali u martu i maju iste godine. Meseci sukoba ostavili su iza sebe više od 200 žrtava, kao i više od 100.000 interno raseljenih lica.

Ovaj rad predstavlja analizu komemoracija oružanog sukoba u Makedoniji od njegovog zvaničnog završetka u avgustu 2001. godine do danas. Analiza pokazuje da postoje dva dominantna modusa sećanja na 2001. godinu u postkonfliktnoj Makedoniji, koja se poklapaju sa domenima dve najveće etničke zajednice u državi, makedonskom i albanskom.¹ Prvi deo rada bavi se figurom „branilaca” i dominantnim formama komemoracija poginulim pripadnicima državnih oružanih snaga, s jedne strane, i, s druge strane, figurama „pobednika” i „mučenika”, koje promovišu albanski akteri politike sećanja. U drugom delu rada, predmet analize su obrasci interakcija između dve etničke zajednice u kontekstu sećanja na oružani sukob iz 2001. godine. Četiri identifikovana obrasca interakcija razlikuju se po geografskoj rasprostranjenosti, po stavljanju naglaska na različite epizode iz 2001. godine i po „upravljanju” sećanjem od strane aktera državnih institucija i civilnog društva.²

Analiza predstavljena u ovom radu oslanja se na studije nacionalizma i sećanja i njihove pristupe svakodnevnim praksama u postkonfliktnim kontekstima.³ Cilj analize je mapiranje proizvodnje diskursa, narativa i praksi o sukobu iz 2001. godine iz dugoročne

-
- 1 Prema poslednjem popisu stanovništva iz 2022. godine, etnički Makedonci čine 58,4% a etnički Albanci 24,3% ukupnog stanovništva Severne Makedonije.
 - 2 U radu se proces upravljanja ili „administracije” sećanjem shvata u skladu sa: Sara Dybris McQuaid and Sarah Gensburger, “Administrations of Memory: Transcending the Nation and Bringing Back the State in Memory Studies”, *International Journal of Politics, Culture, and Society* 32, no. 2 (2019): 125–143.
 - 3 Za pregled pogledati: Denisa Kostovicova, Ivor Sokolić, and Orli Fridman, “Below Peace Agreements: Everyday Nationalism or Everyday Peace?”, *Nations and Nationalism* 26, no. 2 (2020): 424–430.

perspektive. Glavnu ulogu u ovim procesima tokom poslednje dve decenije imale su političke elite, ali postoje i primeri da su glavne tendencije i promene u ovom periodu bile zasnovane na interpretacijama oružanog sukoba koje dolaze odozdo. Procesi upravljanja sećanjem na 2001. godinu raznovrsni su i određeni lokalnim istorijama međuetničkih odnosa, pojedinačnim događajima tokom osmomesječnog oružanog sukoba i opštinskim debatama nakon 2001. godine.

Rad mapira sve ove dinamike analizom „industrije sećanja“ kao polja komemoracija, kulturne produkcije i medijskog izveštavanja o konfliktu.⁴ Pored toga, predmet analize su i prostori sećanja kao kritička mesta fizičkih i vizuelnih predstava prošlosti u javnosti.⁵ Individualna sećanja na oružani sukob u Makedoniji 2001. godine nisu predmet analize iako se rad dotiče nekoliko memoara i usmene istorije kada govori o nekim kolektivnim uzorcima sećanja. Slično tome, u radu se izbegavaju normativni zaključci i autor ne zastupa nijedan model sećanja. Akcenat je, umesto toga, stavljen na empirijske dokaze iz prethodne dve decenije i cilj je da se identifikuju i analiziraju glavni akteri, delovanja i aktivnosti u sferi memorijalizacije u tom periodu.

4 O industriji sećanja pogledati: Jelena Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021).

5 O prostorima sećanja (*memoryscapes*) pogledati: Vjeran Pavlaković: *Memoryscapes of the Homeland War* (Rijeka: University of Rijeka, 2022).

2. Oružani sukob 2001. godine

2.1. Makedonija u Jugoslaviji: Predistorija

Eskalacija međuetničkih tenzija u oružani sukob 2001. godine ima predistoriju od nekoliko decenija na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou.⁶ Prvi pokušaji da se institucionalizuju multietničko stanovništvo i međuetnički odnosi u savremenoj istoriji došli su sa Narodnooslobodilačkom borbom tokom Drugog svetskog rata. Antifašistička borba utrla je put osnivanju makedonske države unutar Jugoslavije i time zaključila makedonski program izgradnje nacije i države. Deklaracija ASNOM-a o osnovnim pravima građana iz 1944. godine i Ustav Narodne Republike Makedonije, donet dve godine kasnije, ozvaničili su prvi put jezik, identitet i kulturu i Makedonaca i etničkih manjina. Manjinska prava su dalje proširena jugoslovenskim ustavom iz 1963. godine i dolaskom na vlast „liberalne“ grupe političara u Makedoniji tokom šezdesetih.⁷ Do kraja šezdesetih, povećao se broj političkih predstavnika manjinskih grupa, kao i njihovo prisustvo u školama i na univerzitetima, a nekoliko makedonskih opština ozvaničilo je upotrebu jezika i zastava manjinskih grupa.⁸

Rane sedamdesete godine u Makedoniji okarakterisao je dolazak konzervativnije struje na vlast, kao i porast nezaposlenosti. Smrt Josipa Broza Tita, albanski protesti na Kosovu i u nekoliko makedonskih gradova i rezultati popisa stanovništva ranih osamdesetih godina izazvali su velike promene u makedonskoj politici, koje su uticale na međuetničke odnose

6 Vasiliki Neofotistos tvrdi da je ovo bilo posledica „fluksa“ u sociopolitičkim aranžmanima i njihovim promenama u Makedoniji i van nje: *The Risk of War: Everyday Sociality in the Republic of Macedonia* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012), 5–6.

7 O pojmu liberala u socijalističkoj Makedoniji pogledati: Neven Radičeski, *Liberalizmot vo Makedonija (1966–1974)* (Skopje: Makedonika Litera, 2013).

8 Dušan Anakioski, „Kretanje zaposlenosti i promene u socijalnoj strukturi stanovništva SR Makedonije“, *Stanovništvo* 5–4 (1967): 293–304; Ranka Čičak, „Podjela vlasti u Sobranju“, *Vjesnik*, 22. 12. 1969.

narednih godina.⁹ Političke elite videle su porast albanskog nacionalizma kao ključni izazov za državnu bezbednost i pokrenule su kampanju protiv toga, predstavljajući je neophodnom za eliminaciju svih nacionalizama. Protesti etničkih Albanaca, njihov bojkot državnih institucija i veze sa albanskom političkom emigracijom dodatno su podstakli državnu kampanju, koja se proširila na različite sfere društva.¹⁰ Te državne politike dovele su do marginalizacije albanskog stanovništva i razvoja dva odvojena politička poretka u državi.¹¹ Isključenje iz državnog sektora i socijalne zaštite nateralo je makedonske Albance na radnu migraciju unutar Jugoslavije i van nje, i na trgovinu manjih razmera. Pred raspad socijalističke Jugoslavije, dve najveće etničke zajednice u Makedoniji imale su „veoma različite percepcije [...] načina propadanja makedonske države, kao i toga ko plaća cenu za njenu propast“.¹²

2.2. Kasne osamdesete i rane devedesete godine

U novembru 1989. godine, vladajuća stranka u Makedoniji zagovarala je reforme slične Glasnosti u Sovjetskom Savezu: politički pluralizam, demokratske izbore u decembru 1990. i uspešan referendum o nezavisnosti u septembru 1991. godine. Iako su albanski političari bojkotovali referendum o nezavisnosti i prvi postjugoslovenski popis stanovništva, multietnička koalicija formirana je uspešno 1992. godine.¹³ Zbog svega toga, pre 2001. godine postojalo je široko rašireno uverenje da je došlo do relaksacije međuetničkih odnosa putem političke demokratizacije, iskustva inkluzivne političke reprezentacije i otvaranja

9 Videti: Irena Stawowy-Kawka, *Albańczycy w Macedonii 1944–2001* (Kraków: Wydawnictwo UJ, 2014); i Marijana Stamova, *Albancite vo SR Makedonija prez poslednoto desetiletie v Titova Jugoslavija (1981–1991)* (Kyustendil–Gabrovo: Ivan Sapundžev, 2017).

10 Za pregled zvaničnih diskursa pogledati: Slavko Milosavljevski i Mirče Tomovski, *Albancite vo Republika Makedonija (1945–1995): Legislativa, politička dokumentacija, statistika* (Skopje: Studentski zbor, 1997).

11 Ulf Brunnbauer, "Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944–2022", *Nationalities Papers* 32, no. 3 (2004): 565–598.

12 *Ahmeti's Village: The Political Economy of Interethnic Relations in Macedonia* (Skopje–Berlin: European Stability Initiative, 2002), 1.

13 U pitanju je bio jedini multietnički kabinet u postsocijalističkoj Evropi do 1992. godine. Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1993), 252. Kratka hronologija ranih godina postsocijalističke Makedonije može se naći u: Mišo Dokmanovikj, *Sami na svoeto: Kratka istorija na makedonskata nezavisnost (1990–1993)* (Skopje: FES, 2021).

Makedonije ka međunarodnoj zajednici, uprkos tenzijama u regionu.¹⁴ Međutim, politike i nasleđa osamdesetih godina dokazali su se kao ne toliko prevaziđeni koliko se mislilo, iako su državni zvaničnici uložili napore da unaprede manjinska prava početkom devedesetih godina.¹⁵

Devedesete godine u Makedoniji obeležene su problematičnom privatizacijom, usporenim reformama i nedostatkom stranih investicija. Pored toga, postojala su i brojna neslaganja sa susednim državama: sa Grčkom povodom naziva države, sa Bugarskom oko makedonskog jezika i istorije, sa Srbijom povodom statusa Makedonske pravoslavne crkve i, do 1998. godine, sa Albanijom povodom prava etničkih Albanaca u Makedoniji. Sve to dovelo je do kolapsa demokratskih mehanizama upravljanja međuetničkim odnosima u „parapolitiku“ tokom devedesetih godina i u njihovu mutaciju u konstantno nadmetanje dveju etničkih zajednica povodom kulture, politike i identiteta.¹⁶ Tenzije po etničkim linijama ponovo su se javile ranih devedesetih godina. U nekoliko prilika, tenzije su eskalirale u nasilje. Četiri osobe poginule su u sukobima između policije i švercera cigareta albanske nacionalnosti 1992. godine, a u novembru naredne godine nekoliko Albanaca uhapšeno je zbog ilegalne trgovine oružjem i namere osnivanja paravojnih organizacija.¹⁷

Najveće tenzije po etničkim linijama tokom devedesetih godina razvile su se u opštinama sa većinskim albanskim stanovništvom, „zonama interakcija“ između dve etničke zajednice, kao što su Tetovo i Gostivar. Jedan od većih incidenata dogodio se u Gostivaru 1997. godine nakon postavljanja zastave Albanije ispred opštinske zgrade. Policija je uklonila zastavu i to je izazvalo lokalne demonstracije koje su brutalno ugašene, a ishod su bile tri smrti i više od 200 povređenih demonstranata.¹⁸ Makedonska opoziciona desnica instrumentalizovala je albanske proteste za oživljavanje makedonskog nacionalizma,

14 Pogledati: John Marks and Eran Fraenkel, "Working to Prevent Conflict in the New Nation of Macedonia", *Negotiation Journal* 13, no. 3 (1997): 243–252; Vladimir T. Ortakovski, "Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia", *Southeast European Politics* 2, no. 1 (2001): 24–45.

15 Vlasti su 1992. godine bile blizu postizanja dogovora koji bi unapredio prava Albanaca u Makedoniji, čije su odredbe posle prevedene u OOS, prema OSCE diplomati Gertu Hajnrihu Arensu, koji je bio uključen u pregovore. Mančo Mitevski, *2001: Vajna so dve lica* (Skopje: Kultura, 2008), 64–65.

16 Keith S. Brown, "In the Realm of the Double-Headed Eagle: Parapolitics in Macedonia 1994–9", in *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, ed. J.K. Cowan (London: Pluto Press, 2000), 122–139.

17 *Ibid.*, 128.

18 *Ibid.*, 129–133.

što je naposljetku otvorilo vrata izborne pobjede za VMRO-DPMNE 1998. godine.¹⁹ Nakon izbora, VMRO-DPMNE uspjela je da formira vladu u koaliciji sa Demokratskom alternativom (DA) i Demokratskom strankom Albanaca (DPA).

2.3. Oružani sukob

Oružani sukob u Makedoniji počeo je 22. januara 2001. godine gerilskim napadom na policijsku stanicu u selu Tearce u blizini Tetova i napadom na putnički voz u zapadnoj Makedoniji nekoliko dana kasnije, 26. januara. Samopozvana Oslobođilačka nacionalna armija (ONA), grupa sa istom skraćenicom na albanskom jeziku kao Oslobođilačka vojska Kosova (OVK, na albanskom UÇK), odmah je preuzela odgovornost za oba napada.²⁰ Ti događaji iznenadili su makedonsko društvo i političke elite, kao i analitičare i diplomate.²¹ Dve parlamentarne političke stranke makedonskih Albanaca osudile su aktivnosti ONA.

Do incidenata je došlo neposredno nakon iscrtavanja granica i dogovora između Makedonije i Srbije početkom 2001. godine, koje su kosovski političari i zvaničnici osudili, i nakon prekida sukoba u preševskom okrugu u južnoj Srbiji u novembru 2000. godine.²² Samo nekoliko meseci pre tih događaja, 1999. godine, preventivne snage Ujedinjenih nacija, UNPREDEP, završile su svoj četvorogodišnji mandat nadgledanja graničnih oblasti u Makedoniji.²³

19 VMRO-DPMNE je skraćena za Unutrašnju makedonsku revolucionarnu organizaciju – Demokratsku partiju za makedonsko nacionalno jedinstvo (na makedonskom: *Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija – Demokratska partija za makedonsko nacionalno edinstvo*). Stranka i njen prvi lider, Ljubčo Georgijevski, koristili su antialbansku platformu za sticanje podrške i predizborne kampanje tokom devedesetih godina. U 1997. godini podržavali su studentske proteste etničkih Makedonaca protiv univerzitetskog obrazovanja na albanskom jeziku i ilegalno otvorenog albanskog univerziteta u Tetovu.

20 O formiranju ONA pogledati: Mair Iseni, Petrit Menaj, and Rufi Osmani, *Izbor tekstovi za konfliktot od 2001 godina* (Skopje: FOOM, 2008).

21 Zhidias Daskalovski, "The Independence of Kosovo and the Consolidation of Macedonia – A Reason to Worry?", *Journal of Contemporary European Studies* 16, no. 2 (2008), 276.

22 Pavlos I. Koktsidis, "The Decision to Use Violence: Opportunity Structures and the Albanian Insurgency in the Former Yugoslav Republic of Macedonia", *Ethnopolitics* 18, no. 4 (2019): 383–405.

23 Kraj mandata UNPREDEP-a došao je nakon što je Kina stavila veto na njegovo obnavljanje, pošto je Makedonija priznala Tajvan. O misiji UNPREDEP-a u Makedoniji pogledati: Henryk J. Sokalski, *Odrobina prewencji: Dorobek dyplomacji prewencyjnej ONZ w Macedonii* (Warszawa: Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007), 141–312.

Njihovo povlačenje omogućilo je ilegalne prelaskе između albanskih, kosovskih i makedonskih granica.²⁴

Saznanja o prelascima granica od strane boraca nisu sprečila izbijanje sukoba u Makedoniji. Posle prvih napada, makedonske državne sigurnosne snage suzbile su pobunjenike preko severne državne granice.²⁵ Međutim, sukobi su ponovo izbili u martu 2001. godine i proširili se na Tetovo, gde je ONA okupirala pozicije na Kale tvrđavi i opsela grad. Posle skoro nedelju dana pucnjave u jednom od najnaseljenijih gradova u Makedoniji, državne vlasti postavile su ultimatum ONA i počele da granatiraju sela u blizini Tetova. Nakon samo četiri dana, državne snage objavile su da je operacija bila uspešna.²⁶ Ipak, 28. aprila, ONA je postavila zasedu konvoju državnih oružanih snaga u selu Vejce, u blizini Tetova, gde je poginulo osam pripadnika državnih snaga, a šestorica su ranjeni. Zaseda je izazvala incidente u nekoliko makedonskih gradova, uključujući i uništavanje imovine u vlasništvu etničkih Albanaca, posebno u Bitolju, rodnom mestu četvorice stradalih pripadnika državnih oružanih snaga.

U maju 2001. godine, sukobi su se premestili u severnoistočne oblasti u okolini Kumanova, gde je ONA uspostavila kontrolu nad nekoliko sela. Armija Republike Makedonije (ARM) ponovo je primenila taktiku granatiranja sela uz upotrebu teške artiljerije i tenkovske vatre, uz podršku helikoptera koji su ispaljivali rakete, kako je to opisao novinar Džon Filips, koji je izveštavao sa „oslobođenih teritorija“ pod kontrolom ONA u okolini Kumanova.²⁷ Na toj teritoriji borbe su se odužile mnogo više nego u Tetovu iz više razloga: zbog uspešne mobilizacije lokalnih Albanaca od strane ONA, brojnih civila koji su odbili priliku da ih međunarodni humanitarci premeste na sigurno mesto (kako Filips objašnjava, državne vlasti su tvrdile da je ONA koristila civile kao taoce i ljudske štitove), kao i zbog strateške pozicije sela Lipkovo u blizini dva rezervoara koja su obezbeđivala vodu za Kumanovo, koje je ONA koristila kao polugu u borbama.²⁸

24 Pogledati, na primer, sećanja prvog predsednika Republike Makedonije, Kire Gligorova: Kiro Gligorov, *Makedonija e sé što imame* (Skopje: Kultura, 2002), 588–599.

25 Zhidas Daskalovski, "The Macedonian Conflict of 2001: Between Successful Diplomacy, Rhetoric and Terror", *Studies in Post-Communist*, Occasional Paper no. 7 (2004): 7–11.

26 *Conflicting Perceptions: A Study of Prevailing Interpretations of the Conflict in Macedonia among Albanian and Macedonian Communities* (The Norwegian Helsinki Committee Report, 2003).

27 John Phillips, *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans* (London – New York: I.B. Tauris, 2004), 105.

28 *Ibid.*, 103–116.

Iako su državne snage uspele da povrate kontrolu nad selom Vaksince krajem maja i da odseku koridor Tetovo–Kumanovo, među stranim posmatračima bio je široko rasprostranjen uvid da država ne poseduje vojne kapacitete da se izbori sa pobunjenicima.²⁹ To se i pokazalo tačnim krajem juna, kada je ONA učvrstila pozicije u Aračinovu u blizini Skoplja i međunarodnog aerodroma, i pretila da će napasti glavni grad i bombardovati obližnju rafineriju nafte. Taj manevar ONA alarmirao je međunarodnu zajednicu i pogurao obe strane ka prekidu vatre. Posle nekoliko dana, makedonska vlada započela je vojnu ofanzivu na Aračinovo, koja ni posle pet dana pucnjave nije donela rezultate.³⁰ Međunarodna zajednica je, preko izaslanika EU Havijera Solane, intervenisala sa ciljem postizanja primirja, i makedonske vlasti su se saglasile da prekinu ofanzivu i povuku svoje oružane snage. Vojnici Kosovskih snaga NATO-a (KFOR) pomogli su 25. juna evakuaciju boraca ONA do teritorija pod kontrolom pobunjenika.³¹

Situacija je tokom juna, bez dileme, bila drugačija nego tokom ranijih faza oružanog sukoba. Sredinom maja formirana je vlada nacionalnog jedinstva koja je okupila sve parlamentarne stranke, a ONA je započela koordinaciju svojih ciljeva s dve najveće albanske stranke u Makedoniji. ONA je prestala s vredanjem etničkih Makedonaca u svojim saopštenjima, artikulirala svoju borbu kao borbu za ljudska prava i protiv teritorijalne podele makedonske države i, konačno, osvojila politički legitimitet kroz albanske političke stranke koje su prvobitno odbacile metode ONA.³² Međutim, nasuprot naizgled većoj spremnosti na političku saradnju i mirovne pregovore, koji su doveli do prekida vatre početkom jula, ONA je nastavila s napadima na državne snage i otmicama civila.

Sukobi su se nastavili u avgustu 2001. godine istovremeno s naporima međunarodne zajednice da se dostigne trajno primirje. ONA je 8. avgusta presrela konvoj državnih snaga u blizini Karpalaka i ubila deset a ranila tri pripadnika konvoja. Taj događaj je ubrzao pregovore, a mesto gde se odigrala zaseda postalo je jedno od najznačajnijih mesta sećanja vezanih za oružani sukob 2001. godine. Ubrzo nakon toga, 13. avgusta, makedonski predsednik i vođe četiri najveće političke stranke, dve makedonske i dve albanske, potpisali

29 *Ibid.*, 103.

30 Daskalovski, "The Macedonian Conflict of 2001", 9.

31 Saso Ordanoski, "Lions & Tigers: The Militarisation of the Macedonian Right", in *Conflict in FYROM – Reflection*, ed. J. Pettifer (London: Institute of War & Peace Reporting, 2004), 17–28.

32 Iso Rusi, "From Army to Party – The Politics of the NLA", in *Conflict in FYROM – Reflection*, ed. J. Pettifer (London: Institute of War & Peace Reporting, 2004), 1–16.

su mirovni sporazum pod imenom Ohridski okvirni sporazum (OOS). Meseci sukoba 2001. godine doveli su do više od 200 žrtava i više od 170.000 interno raseljenih lica.³³ Do vrhunca je došlo u avgustu i septembru, kada je 70.000 ljudi registrovano kao interno raseljeno ili kao izbeglice; 60% tih ljudi bili su etnički Makedonci.³⁴ Skoro 95% interno raseljenih lica i izbeglica vratilo se svojim kućama do 2003. godine.³⁵ Brojevi poginulih pripadnika pobunjenika i državnih snaga, kao i civilnih žrtava, razlikuju se u zavisnosti od etničkog stanovišta o sukobu i makedonski mediji često promovišu takve slike konflikta.

2.4. Ohridski okvirni sporazum

Ohridski okvirni sporazum potpisan je nakon nekoliko dana pregovora koje su organizovali predstavnici EU i SAD u Vili Biljani u Ohridu, nekadašnjoj Titovoj letnjoj rezidenciji i današnjoj rezidenciji predsednika Republike Severne Makedonije. Sporazum je zaključen 13. avgusta 2001. godine potpisima predsednika Makedonije, lidera dveju najvećih makedonskih i dveju najvećih albanskih političkih stranaka u državi i predstavnika međunarodne zajednice.³⁶ Objavljena verzija OOS ne predstavlja samo uobičajeno primirje, već obuhvata i nameru da redefiniše institucionalni aranžman manjinskih prava i međuetničkih odnosa u državi. Ohridski okvirni sporazum obuhvata tri velike teme: amandmane na Ustav Republike Makedonije, izmene zakonodavstva i plan postepenog prekida sukoba i razoružanja ONA.³⁷

Sporazum je doveo do redefinisavanja Republike Makedonije kao države svih njenih građana, uveo je manjinske jezike kao službene jezike u opštinama sa više od 20% stanovništva

33 O brojevima žrtava pogledati: Ulf Brunnbauer, "The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 1, no. 1 (2002): 1–23. Debata o, između ostalog, broju žrtava može se naći i u sledećoj publikaciji: *Istorija i apokrifi – demitologizacija na 2001: Debata* (Skopje: FOOM, 2010).

34 *Profile of internal Displacement: Macedonia* (Geneva: Norwegian Refugee Council – Global IDP Project, 2002). Pogledati i godišnji izveštaj o kršenjima ljudskih prava u Makedoniji u 2001. godini Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava.

35 *Konečan izveštaj: Procenka na reintegracijata na raselenite lica i revitalizacija na regionite pogodeni od konfliktot vo Makedonija* (Skopje: MCMS – FAKT, 2003).

36 O pregovorima koji su doveli do potpisivanja OOS: Veton Ljatifi, *Pregovorite za postignuvanje na Ohridskiot dogovor* (Skopje: FOOM, 2008).

37 *Okvirni sporazum*. Zaključen na Ohridu i potpisan u Skoplju u Makedoniji 13. avgusta 2001. godine.

kojima su ti jezici maternji i uspostavio je mehanizam „mekog deljenja moći“.³⁸ Taj mehanizam zasniva se na većoj participaciji manjinskih grupa u javnim institucijama i na principu duplog etničkog glasanja za sve zakone koji utiču na kulturu, upotrebu jezika, obrazovanje, lične dokumente i upotrebu simbola.³⁹ U principu, OOS je omogućio spuštanje političke moći na lokalni nivo i poslužio je kao glavni pokretač za stvaranje autonomije etničkih zajednica.⁴⁰ Uslov za amandmane bila je operacija razoružanja ONA koju je sproveo i nadgledao NATO, kao i ponovno uspostavljanje državnih sigurnosnih snaga koje je usledilo u pobunjeničkim krajevima.

Jedno od najspornijih pitanja koja proizlaze iz OOS jeste implementacija Zakona o teritorijalnoj organizaciji iz 2004. godine, koji je smanjio broj opština sa 123 na 84 i time maksimizirao mogućnost strukture opštinskog stanovništva gde građani albanske nacionalnosti čine više od dvadeset odsto.⁴¹ To pitanje je izazvalo tenzije i naposljetku dovelo do referenduma protiv iscertavanja novih opštinskih granica koji se završio slabom izlaznošću građana od 26%, što je bilo nedovoljno za formiranje zakonodavnog procesa.

Ohridski sporazum nije predvideo nikakve mehanizme tranzicione pravde osim takozvanog Zakona o amnestiji iz 2002. godine, kojim su svi borci oslobođeni krivičnog gonjenja, osim onih koji su bili umešani u ratne zločine, zločine protiv čovečnosti i druga krivična dela u nadležnosti MKSJ.⁴² Početkom oktobra 2002. godine, MKSJ je tražio od Makedonije da pošalje pet istraga o zločinima koje su počinile ONA (4) i državne sigurnosne snage (1). Državne vlasti prihvatile su zahtev tribunala krajem novembra 2000. godine. Međutim, u aprilu 2005. godine, MKSJ je objavio da će jedina optužnica od pet primljenih slučajeva biti podignuta za istragu u ubistvima deset civila od strane državnih oružanih snaga u Ljubotenu.⁴³

38 Florian Bieber, "Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement", in *Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement* (Skopje: FES, 2008), 7–40.

39 Pogledati: Aisling Lyon, "Political Decentralization and the Strengthening of Consensual, Participatory Local Democracy in the Republic of Macedonia", *Democratization* 22, no. 1 (2015): 157–178.

40 Risto Karajakov, "Macedonia's 2001 Ethnic War: Offsetting Conflict. What Could Have Been Done but Was Not?", *Conflict, Security & Development* 8, no. 4 (2008): 451–490.

41 Više o tome u: Eben Friedman, "The Ethnopolitics of Territorial Division in the Republic of Macedonia", *Ethnopolitics* 8, no. 2 (2009): 209–221.

42 Elmina Kulasic, *Transitional Justice in Macedonia and its Relations with Democracy* (Skopje: KAS – CRPM, 2012).

43 Zoran Ilievski, *Ethnic Mobilization in Macedonia* (Bozen–Bolzano: European Academy, 2007), 25–26.

Iako je sredinom dvehiljaditih bio hvaljen kao uspešan model za rešavanje pitanja manjinskih prava, OOS je na kraju doveo do izgradnje posebnog građanskog režima u postkonfliktnoj Makedoniji koji Ljubica Spaskovska naziva „etničkim državljanstvom” (*ethnizenship*). U tom režimu, građani učestvuju u javnoj sferi isključivo kao pripadnici etnonacionalnih ili verskih zajednica.⁴⁴ Podele po etničkim linijama dalje su preslikavane i u mnogim društvenim, političkim i ekonomskim domenima. Prakse političkih koncesija, pregovaranja oko opštinskog finansiranja i javna očekivanja nakon Ohridskog sporazuma doprineli su stvaranju skoro neprobojnog modela isključivanja drugih etničkih grupa iz navodnih platformi za etničke, religijske i jezičke zajednice. Dobra ilustracija tih praksi u sferi kulture je paralelno postojanje i održavanje dva festivala pop muzike, Skopje festivala i Nota festa. Oba festivala održavaju se na istoj lokaciji u Skoplju, ali bez učešća pevača albanske nacionalnosti u prvom slučaju i bez makedonskih pevača u drugom.⁴⁵

Različite prakse sećanja doprinele su održavanju pomenutog etničkog režima učestvovanja u javnom životu jer se komemorativne aktivnosti vezane za oružani sukob 2001. godine uglavnom odvijaju u domenima dve etničke zajednice. Kada posmatramo razvoj događaja kroz godine, međutim, vidimo da komemorativne prakse unutar dva etnička domena nisu toliko jednoobrazne koliko se možda čini. Naime, tokom poslednje dve decenije došlo je do kritičkih promena u komemorativnim diskursima, akterima i aktivnostima, koje pokazuju da se dinamika moći vezana za sećanje na oružani sukob i primirje menja.

44 Ljubica Spaskovska, "The Fractured 'We' and the Ethno-National 'I': The Macedonian Citizenship Framework", *Citizenship Studies* 16, no. 3–4 (2012): 383–396.

45 Maja Muhic, Violeta Simjanovska, and Lea Linin, "Re-Thinking Cultural Policy: From Strategy to Reality – Intercultural Dialogue and Cultural Diversity in Macedonia", in *Cultures and Sustainable Development at Times of Crisis* (Belgrade: University of Arts in Belgrade, 2014), 329–345.

3. Dve kulture sećanja

3.1. Branioci

U makedonskoj javnosti se državne oružane snage još od početka oružanog sukoba u januaru 2001. godine predstavljaju kao „branioci“. Figura branioca obuhvata policijske i vojne snage i rezervne snage koje je ARM mobilisala tokom konflikta. Ideja branioca takođe podrazumeva da su se te formacije borile za odbranu teritorijalnog integriteta i nezavisnosti Republike Makedonije. Iako branilac nije pravna kategorija, pojam se javlja i u zakonu iz 2002. godine koji uređuje prava pripadnika državnih snaga i njihovih porodica. Zakon se tokom dvehiljaditih menjao nekoliko puta i konačni kompromis koji bi rešio mnoštvo administrativnih prepreka za kompenzaciju onih koji se smatraju braniocima i njihovih porodica i dalje deluje nedostižno. Glavni razlog za zastoj u tom pitanju je Demokratska unija za integraciju (DUI), politička stranka koju su 2002. osnovali bivši borci ONA, koja otvoreno odbacuje svako zakonodavno rešenje koje bivšim pripadnicima ONA ne obezbeđuje ista prava kao i državnim oružanim snagama i njihovim porodicama.

Nesuglasice povodom „zakona branilaca“ primer su simboličke borbe oko oružanog sukoba i primirja u javnim diskursima u Severnoj Makedoniji. S jedne strane, bivši pripadnici državnih oružanih snaga i etnički makedonska javnost uopšteno vide potencijalno ostvarenje zahteva DUI za kompenzaciju za ONA borce kao nagrađivanje terorista i njihovo podizanje na legalni nivo branilaca države.⁴⁶ S druge strane, zahtevi DUI za dobijanje istih privilegija koje imaju oružane snage proizlaze iz njihovog shvatanja da je ONA bila legitimna strana u konfliktu koja se borila za unapređenje ljudskih prava unutar državnih institucija i granica. Poslednjih godina, komemorativni događaji koje organizuju DUI i njoj bliski akteri postali su platforme za promociju te pozicije.

46 Kao što je rekao lider Udruženja branilaca Kumanova Predrag Petruševski 2012. godine: Klauđija Lutovska, "Defenders' Law Shakes Macedonia Politics", *SETimes*, 16. 9. 2012. Dostupno na: <https://www.eurasiareview.com/16092012-defenders-law-shakes-macedonia-politics/>

U ovakvom kontekstu oštih javnih debata o oružanom sukobu, državne institucije su počele da razvijaju komemorativne aktivnosti posvećene pripadnicima makedonskih oružanih snaga ubijenih tokom 2001. godine. Važno je napomenuti da su te aktivnosti počele odmah po završetku oružanog sukoba. Već 2002. godine, na primer, samo nekoliko meseci nakon potpisivanja OOS, Ministarstvo unutrašnjih poslova postavilo je spomen-ploču posvećenu ubijenim pripadnicima policije i večni plamen ispred svog glavnog sedišta u Skoplju. To mesto postalo je centralna lokacija za obeležavanje 7. maja, Dana makedonske policije.⁴⁷ Na sličan način, Ministarstvo odbrane i ARM postavili su različite memorijalne objekte posvećene njihovim pripadnicima poginulim u konfliktu na lokacije u okviru njihovih institucionalnih kompleksa.

Od 2002. godine, lokalne vlasti i boračke organizacije inicirale su spomen-ploče posvećene palim pripadnicima oružanih snaga u javnom prostoru. Jedna od prvih ploča postavljena je u opštini Dračevo u Skoplju, a od sredine dvehiljaditih slični objekti postavljeni su i u drugim makedonskim gradovima, u Strumici i Berovu. Spomen-ploče komemoriraju poginule pripadnike vojnih snaga s naglaskom na onima koji su rođeni u toj opštini i predstavljaju ih kao patriote i nacionalne heroje. Kao i državne institucije, lokalne zajednice i organizacije takođe organizuju različite komemorativne prakse na mestima spomenika i drugih memorijalnih objekata vezanih za oružani sukob 2001. godine. U mnogim mestima i gradovima s većinskim stanovništvom makedonske nacionalnosti, koji nisu bili direktno pogođeni sukobom, različiti dani opština često uključuju i komemorativne aktivnosti vezane za sukob.

Značaj komemoracija lokalnih stanovnika za zajednice vidljiv je i u drugim vrstama komemorativnih praksi, kao što su memorijalni sportski turniri, akcije dobrovoljnog davanja krvi i izmena u imenima ulica i škola. U tim događajima ne učestvuju samo ljudi iz lokalne sredine, već i političke stranke, organizacije civilnog društva i Makedonska pravoslavna crkva (MPC). Crkva je preuzela važnu ulogu u komemoracijama državnih snaga čiji pripadnici su uglavnom, iako ne isključivo, bili pravoslavni hrišćani. Predstavnici crkve postali su deo kako službenih komemoracija, tako i alternativnih komemoracija od kraja oružanog konflikta. Jedna od prvih komemoracija poginulim pripadnicima oružanih snaga bila je verska ceremonija održana 2002. godine u manastiru Lešok nedaleko od

47 „Svečeno obeležen 7 maj, Denot na policijata“, *Vreme*, 8. 5. 2004.

Tetova, koji je ONA uništila 2001. godine i koji je obnovljen neposredno po završetku sukoba.⁴⁸

Događaji u opštini Prilep, rodnom mestu većine pripadnika državnih oružanih snaga poginulih u zasedi u Karpalaku, primer su odnosa između službenih praksi sećanja i onih koje dolaze odozdo. Prve komemoracije u Prilepu počele su krajem 2001. godine, kada su se makedonske trupe vraćale sa službe i počele posećivati grobove poginulih saboraca u svojim rodnim mestima. Prijatelji i porodice poginulih makedonskih vojnika takođe su prisustvovali tim okupljanjima, koja su se naposljetku pretvorila u platforme za diskusiju o bolje organizovanim oblicima očuvanja sećanja na poginule borce. Tako je formirano prvo veteransko udruženje u Prilepu, koje je narednih godina postalo najaktivnije u organizaciji godišnjih komemoracija u Karpalaku, o čemu ćemo u više detalja govoriti dalje u tekstu. Udruženje se aktiviralo i u zagovaranju za prava boraca i porodica poginulih pripadnika oružanih snaga.⁴⁹

Predstavnici državnih vlasti prisustvuju komemoracijama ubijenih pripadnika oružanih snaga koje dolaze odozdo, kao i parastosima. U slučaju Prilepa, bivši gradonačelnik Marjan Risteski iz VMRO-DPMNE i sam je preživio zasedu kod Karpalaka. Tokom mandata od 2005. do 2017. godine, Risteski je sećanje na poginule saborce pretvorio u glavni kulturni projekat u opštini. Pored spomenika i spomen-sobe unutar objekta u vlasništvu ARM, koji su postavljeni neposredno nakon završetka sukoba, kabinet Risteskog postavio je spomen-ploču u centru grada 2007. godine, promenio je nazive 13 ulica u imena poginulih u zasedi kod Karpalaka i osnovao memorijalni kompleks sa dva spomenika posvećena „prilepskim braniocima“. Oba spomenika u Prilepu visoka su 15 metara i stoje na sredini dva centralna kružna saobraćajna toka.

Dva spomenika u Prilepu takođe predstavljaju atipične primere spomeničke arhitekture nakon 2001. godine, posvećene makedonskim braniocima. Spomenici su depersonalizovani, uključuju pravoslavnu simboliku i nemaju nikakve nacionalne niti etničke reference. Prvi spomenik, na primer, predstavlja deset betonskih stubova iznad fontane, koji simbolizuju deset ubijenih branitelja, a oni drže pulsirajuću loptu koja predstavlja večne živote

48 Dejan Nikolovski, „Panihida vo Lešok za masakriranite braniteli“, *Dnevnik*, 30. 4. 2002.

49 Pogledati lične ispovesti veterana u: *Voeni prikazni na prilepskite veterani od 2001* (Prilep: Mirovna akcija, 2020), 49–50.

makedonskih branitelja.⁵⁰ Drugi spomenik završen je i otkriven u avgustu 2013. godine, na dan zasede kod Karpalaka. Spomenik je spiralna modernistička kula koja komemorira ne samo poginule pripadnike državnih snaga kod Karpalaka već i prkos svih boraca u makedonskoj istoriji koji su rođeni u Prilepu.⁵¹ Dva spomenika imaju važnu ulogu u godišnjim komemoracijama makedonskim borcima poginulim kod Karpalaka.

Postoji mnogo nijansi u državnim komemoracijama poginulim pripadnicima makedonskih oružanih snaga, ali zajednički im je činilac to što se održavaju unutar institucionalnih kompleksa, mesta rođenja poginulih boraca i, konačno, na mestima gde su se dogodile zasede. Ključna tačka svih tih aktivnosti su spomenici koji su podignuti u njihovu čast nakon 2001. godine. Spomenici prikazuju poginule pripadnike oružanih snaga kao makedonske patriote i nacionalne heroje i uglavnom uključuju pravoslavne simbole. Cilj zvaničnih komemoracija je prikazivanje solidarnosti sa porodicama, rodbinom i saborcima onih koji su dali svoje živote za otadžbinu. Ti događaji često predstavljaju žrtvovanje branilaca u svetlu borbi za makedonsku državnost od 19. veka do danas. U kontekstu prethodno spomenutih prepreka vezanih za prava boraca, godišnje komemoracije služe i kao platforme za pokazivanje posvećenosti institucija sećanju na poginule pripadnike oružanih snaga.

3.2. Pobednici i mučenici

Komemorativne aktivnosti vezane za ONA uglavnom se zasnivaju na pojmovima borbe, žrtvovanja i pobede albanskih pobunjenika. Te karakteristike slične su posleratnim dinamikama sećanja na poginule borce Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) na Kosovu.⁵² Međutim, na Kosovu postoje sukobljene političke frakcije koje se nadmeću za pravo da budu smatrane autentičnim naslednicima Kosovskog oslobođilačkog rata.⁵³ U posleratnoj

50 Monika Taleska, „Spomen-obeležje Karpalak vo Prilep”, *Radio Slobodna Evropa*, 3. 4. 2011. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/3545325.html>

51 „Kamen-temelnik za nov spomenik vo čest na Prilepskite braniteli”, *Aton*, 11. 3. 2013. Dostupno na: <https://aton.mk/macedonia/kamen-temelnik-za-nov-spomenik-vo-chest/>

52 Valur Ingimundarson, “The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo”, *History and Memory* 19, no. 1 (2007): 95–123.

53 Stephanie Schwandner-Sievers, “The Bequest of *Ilegalija*: Contested Memories and Moralities in Contemporary Kosovo”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41, no. 6 (2013): 953–970.

Makedoniji postoje dva neosporna aktera koja se predstavljaju kao naslednici borbe iz 2001. godine i to su politička stranka DUI i veteransko udruženje ONA (*Shoqata e Veteranëve të Luftës së UÇK-së*).

Neposredno po okončanju oružanog sukoba, DUI i boračko udruženje ONA organizovali su seriju događaja da obeleže „oslobođenje“ sela i gradova u kojima je ONA uspostavila vojnu kontrolu 2001. godine.⁵⁴ Najveći događaji bili su u Šemševu kod Tetova i Slupčanu kod Kumanova i organizovani su na godišnjicu oružanog ustanka u tim mestima. Komemoracija u Šemševu 2002. godine trebalo je da bude u Tetovu, ali organizatori su promenili lokaciju da izbegnu međuetničke tenzije pod pritiskom međunarodne zajednice.⁵⁵ Iako su organizatori pokušali da omekšaju javnu sliku godišnjih komemoracija, ton je bio slavljenički i komemoracije su pozicionirale ONA kao pobednika sukoba 2001. godine.

Pored komemoracija početka pobune, DUI i veterani ONA rade i na arhiviranju oružane borbe i čuvanju sećanja na poginule pobunjenike. Prema nekoliko izvora, ONA je tokom sukoba izgubila između 60 i 100 boraca.⁵⁶ Inicijative dokumentovanja nisu uvek bile u saradnji sa državnim institucijama, kao što je, na primer, Muzej slobode u opštini Čair u Skoplju, koji su predstavnici DUI otvorili 2008. godine. Prvobitna izložba obuhvatila je dva perioda: ranu izgradnju albanske nacije i oružanu borbu ONA 2001. godine.⁵⁷ Do 2011. godine, muzej je radio bez zvanične registracije i ima različitih poteškoća u svakodnevnoj delatnosti od tada.⁵⁸ Stranka DUI je otvorila još jedan muzej 2012. godine, Muzej ONA u Slupčanu, koji prikazuje vojne predmete i komemorira poginule borce ONA, ali je dao prostora i civilnim žrtvama albanske nacionalnosti.⁵⁹

54 Vasiliki Neofistos, "The Construction of Albanian Martyrdom in the Republic of Macedonia", *NCEEER Working Paper* (2012): 1–14.

55 *CONNEXT Country Reports. Meso-Level Dynamics: Commemorations of the 2001 Macedonian conflict in Tetovo, North Macedonia* (European Institute of the Mediterranean, u pripremi).

56 Pogledati: Sašo Klekovski, „Braniteli, ONA i civilnite žrtvi“, *Megjutoa*, 20. 9. 2012. Dostupno na: <https://www.megjutoa.mk/2012/09/braniteli-ona-i-tsvilnite-zhrtvi/>

57 Oliver Stanoeski, *Tranziciona pravda vo Republika Makedonija. Izveštaj za 2010–2011 godina* (Skopje: Centar za istraživanje i kreiranje politiki, 2013), 36.

58 Afrim Jonuzi, „Muzeu i UÇK-së apo muzeu i lirisë i lënë në harresë! Hapet vetëm para zgjedhjeve“, *TV21*, 10. 11. 2020. Dostupno na: https://tv21.tv/muzeu-i-lirise-hapet-vetem-para-zgjedhjeve-bari-po-e-mbulon-shtepine-e-jashar-bej-shkupit/?fbclid=IwAR1-0R4OZZlxDaWO8yftD8m9egxeLZ02yoZ52ODhGNyfq05DLmN_M_ymVW6E

59 „Përurohet muzeu i UÇK-së në Sllupcan“, *Telegrafi*, 21. 11. 2012.

Amalgamacija različitih istorijskih perioda u jedan nacionalni narativ nije novitet u Makedoniji, kao ni na Kosovu ili Albaniji. Naime, u mnogo slučajeva se borbe Albanaca tokom devedesetih i dvehiljaditih povezuju u ideju panalbanizma. Primer za to je memorijalni kompleks pod nazivom Ratni memorijal „Albanska majka“ (*Nëna shqiptare*), otvoren 2013. godine u Zajasu, jednom od političkih uporišta DUI u zapadnom delu Severne Makedonije. Najskoriji primer je Nacionalni muzej nezavisnosti u Vlora u Albaniji, čijem otvaranju je prisustvovao lider DUI Ali Ahmeti.⁶⁰ Pored opšteg fokusa na etničkoj borbi za priznanje, prava i državnosti, narativ se zasniva na konkretnim pojedincima poput Adema Jašarija, jednog od osnivača OVK.⁶¹ U novembru 2012, na primer, spomenik posvećen Jašariju podignut je u Raduši u Severnoj Makedoniji. Spomenik predstavlja zlatnu figuru Jašarija koja stoji na ARM tenku koji je zaplenila ONA, iako su srpske policijske snage ubile Jašarija još 1998. godine i ne postoje dokazi da je ikada bio aktivan na makedonskoj teritoriji.⁶²

Tendenciju komemoracija poginulih boraca ONA Neofotistos naziva načinom konstruisanja „mučenika albanske nacije“.⁶³ Prva mesta sećanja za pale borce inicirali su prijatelji i rodbina, uz finansijsku podršku albanske zajednice iz Makedonije i inostranstva, i spomenici borcima ONA predstavljali su priliku da se prikupe novčana sredstva i istovremeno ojačaju veze sa albanskom dijasporom.⁶⁴ Spomenici se uglavnom nalaze na glavnim trgovima u selima i pored glavnih puteva i postali su „sastavni deo pejzaža kroz koji se Albanci fizički kreću svakog dana“.⁶⁵ Jedan od simbola koji se najčešće ponavljaju u albanskoj spomeničkoj arhitekturi nakon 2001. godine jeste crni dvoglavi orao sa zastave Albanije. Najskoriji primer spomenika, podignut 2022. godine, postavljen je na vrh kule od 20 metara u Lipkovu, blizu Kumanova, o čemu ćemo diskutovati kasnije u tekstu. Narativ o palim borcima ONA obuhvata i religijske reference kojima im se pripisuje čistota. Prema

60 „Ahmeti me porosi nga Vlora: Shokët që ranë nëpër beteja, ëndërronin të vinin në sheshin e flamurit“, *Politiko*, 12. 3. 2022. Dostupno na: <https://politiko.mk/2022/03/12/ahmeti-me-porosi-nga-vlora-shoket-qe-rane-neper-beteja-enderonin-te-vinin-ne-sheshin-e-flamurit/>

61 Anna Di Lellio and Stephanie Schwandner-Sievers, „The Legendary Commander: The Construction of an Albanian Master-Narrative in Post-Nar Kosovo“, *Nations and Nationalism* 12, no. 3 (2006): 513–529.

62 Boris Pavelic et al., „Ethnic Divisions Set in Stone“, *Balkan Insight*, 25. 6. 2013. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2013/06/25/ethnic-divisions-set-in-stone/>

63 Neofotistos, „The Construction“.

64 Nadège Ragaru, „Macedonia: Between Ohrid and Brussels“, *Cahiers de Chaillot* (2008): 41–60.

65 Neofotistos, „The Construction“.

Rifu, uloga religije u komemoracijama albanskih boraca vidljiva je u pripisivanju aspekata verskog mučeništva borcima, koji na taj način postaju mučenici nacije.⁶⁶

Stranka DUI i boračko udruženje ONA preuzeli su uloge čuvara sećanja na oružanu borbu u Makedoniji odmah po okončanju sukoba 2001. godine. Oružani ustanak iz 2001. godine u ovoj kulturi sećanja predstavlja kontinuitet s regionalnom panalbanskom borbom kroz istoriju. Novi spomenici imaju ulogu alternativnog sećanja odozdo jer skoro isključivo promovišu narative koji su suprotni zvaničnoj, etničkoj makedonskoj, verziji oružanog sukoba iz 2001. godine. Pored odbojnosti koja dolazi od etnički makedonske javnosti, spomenici mobilišu albansku zajednicu sećanja i okupljaju je oko etnocentričnih istorijskih narativa i navodno uspešne epizode u vojnoj kampanji ONA u Makedoniji. Međutim, bez obzira na odbojnost makedonske javnosti, nije bilo slučajeva uklanjanja ili uništenja spomenika posvećenim borcima ONA, za razliku od mnogo agresivnijih reakcija na komemoracije na mestima zaseda.

66 Paul Reef, "Macedonian Monument Culture Beyond 'Skopje 2014'", *Südosteuropa* 66, no. 4 (2018): 451–480.

4. Intersekcije

4.1. Mesta frikcija

Komemoracije oružane borbe između državnih snaga i ONA odigravaju se unutar domena dveju najvećih etničkih zajednica, makedonske i albanske. Retko dolazi do preklapanja te dve kulture sećanja, čak i u geografskom smislu. Međutim, postoje komemoracije koje se odvijaju u geografskim prostorima gde je druga etnička zajednica brojnija. Većina se održava na mestima zaseda na severozapadu države, gde je ONA napala državne oružane snage. U ovom radu se komemorativne aktivnosti na mestima zaseda smatraju „frikcijama“, prema shvatanju Mannergren Selimović. Mesta frikcija oslikavaju asimetrične odnose moći između različitih društvenih i političkih aktera, ali takođe omogućavaju i pregovaranje i preustrojavanje tih odnosa, menjanje narativa o događajima iz prošlosti i osmišljavanje sadašnjosti.⁶⁷

Komemoracije na mestima zaseda Vejce i Karpalak kod Tetova najznačajnije su komemorativne aktivnosti kada je reč o zasedama. Posete mestima zaseda počele su 2003. godine, kada su rodbina, prijatelji, saborci poginulih i članovi boračkih udruženja počeli da organizuju komemoracije za poginule pripadnike državnih snaga i da postavljaju spomen-ploče, uz učešće predstavnika MPC, opština i državnih vlasti. Spomen-ploče su uništene odmah nakon komemorativnih ceremonija, što je izazvalo javne debate o latentnom etničkom konfliktu i protiv međuetničkog pomirenja.

Prve komemoracije na mestu gde su sahranjeni makedonski vojnici ubijeni kod sela Vejce održane su 2002. godine, kada su u rodnim mestima poginulih vojnika u okolini Bitolja postavljene i prve spomen-ploče i memorijalni objekti. Tada je i postalo očigledno da je sećanje na poginule sugrađane važno za lokalne zajednice. Na primer, opština Makedonska Kamenica nazvala je 2009. godine osnovnu školu u mestu po Miletu Janevskom Džingaru,

67 Johanna Mannergren Selimovic, "Making Peace, Making Memory: Peacebuilding and Politics of Remembrance at Memorials of Mass Atrocities", *Peacebuilding* 1, no. 3 (2013): 334–348.

jednom od poginulih pripadnika oružanih snaga, i uspostavila dan na koji se desila zaseda kao dan škole. Spomenik posvećen poginulima kod sela Vejce nalazi se u samom centru Bitolja, a u Dračevu u Skoplju se od 2013. godine nalaze jedan centralni trg, park i spomenik posvećeni poginulim makedonskim vojnicima.

Lokalna albanska zajednica reagovala je negativno na komemoracije na mestima zaseda. Tokom komemoracije kod sela Vejce 2003. godine, lokalni Albanci blokirali su konvoj učesnika. Kao što je već ranije pomenuto, iako su spomen-ploče postavljane svake godine, uništavane su odmah nakon komemoracija. Mediji su se ponovo zainteresovali za godišnje komemoracije kod sela Vejce 2010. godine, kada su porodice poginulih makedonskih vojnika i veteransko udruženje „Dostoinstvo“ postavili spomen-ploču koja je uništena odmah nakon ceremonije. „Dostoinstvo“, jedno od mnogobrojnih veteranskih udruženja nastalih nakon 2001. godine, transformisalo se u političku stranku desne orijentacije 2011. godine, s pravima ranjenika i ratnih vojnih invalida i njihovih porodica kao delom političkog programa. Stranka se postepeno profilisala kao čuvar sećanja na poginule pripadnike državnih snaga. Članovi „Dostoinstva“, većinom bivši pripadnici državnih oružanih snaga, učestvuju u svim pomenutim godišnjim komemoracijama na mestima zaseda, ali zagovaraju i druge oblike komemoracija, kao i pomirenje. Njihove aktivnosti predstavljaju kombinaciju promovisanja sećanja na poginule makedonske „braniocē“ i, u manjim razmerama, predloga za alternativne inicijative čiji je cilj povezivanje dveju etničkih zajednica sećanja. Stranka je državnim institucijama podnela nekoliko zahteva za odavanje počasti i sećanje na različite aspekte vezane za državne oružane snage. Od predsednika Steve Pendarovskog su 2021. godine zahtevali da odlikuje tri preminula generala ordenima za njihovo učešće u sukobu 2001. godine.⁶⁸

Ovde možemo da se osvrnemo i na prvu i dosad jedinu zajedničku komemoraciju u postkonfliktnoj Severnoj Makedoniji. U decembru 2018. godine, nakon serije javnih razmena mišljenja o sukobu, Stojanče Angelov, osnivač i predsednik „Dostoinstva“ i bivši komandant specijalnih policijskih snaga, i Abedin Zimberi, bivši komandant ONA, zajedno su obeležili civilne žrtve sukoba iz 2001. godine na groblju u Lipkovu. Iako su obojica u to vreme bila na službenim pozicijama, država nije organizovala komemoraciju. U tekstu koji

68 "Dostoinstvo podnese inicijativa za odlikovanje na trojca počinati generali", *Fokus*, 16. 2. 2021. Dostupno na: <https://fokus.mk/dostoinstvo-podnese-initsijativa-za-odlikovane-na-trojtsa-pochinati-general/>

je napisao nakon komemoracije, Angelov tvrdi da različiti pogledi na prošlost ne treba da predstavljaju prepreku za međuetničke odnose u budućnosti. Angelov i Zimberi planirali su slične događaje na grobovima civilnih žrtava makedonske nacionalnosti, ali oni su otkazani zbog negativnog publiciteta koji je pratio prethodnu komemoraciju.⁶⁹

Komemoracije na mestu zasede kod Karpalaka primer su istorije sukoba učesnika komemoracija s državnom politikom. U avgustu 2004. godine, porodice i prijatelji poginulih u zasedi bojkotovali su tadašnjeg premijera Vladu Bučkovskog, koji je došao na komemoraciju, a slično se ponovilo i naredne godine. Bučkovski je zauzvrat obećao izgradnju spomenika posvećenog makedonskim vojnicima koji su poginuli kod Karpalaka. Pitanje potencijalnog spomenika kod Karpalaka ponovo se javilo 2019. godine, kada su državni zvaničnici primetili da bi bilo moguće da se podigne spomenik kada država postane članica NATO-a. Severna Makedonija postala je članica NATO-a 2020. godine, ali ne postoje planovi za spomenik kod Karpalaka. Razlozi za odlaganje mogli bi biti sporna priroda mesta zasede i mnogobrojni slučajevi uništavanja spomen-ploča i ispisivanja ONA ili OVK grafita poslednjih godina.

Slučajevi uništavanja spomen-ploča oživeli su javne diskurse kojima se kritički govori o pomirenju u bilo kom obliku i ugrozili osećaj sigurnosti kod građana Severne Makedonije. Incidenti nasilja i destrukcije na mestima sećanja funkcionišu kao „kvaritelji mira“ (*peace-breakers*) u makedonskom postkonfliktnom kontekstu.⁷⁰ Ovi slučajevi takođe pokazuju kako radikalne grupe i njihove aktivnosti mogu značajno da promene javni diskurs o oružanom sukobu i primirju. Međutim, javne percepcije ovih činova nisu toliko jednoobrazne koliko se mogu činiti iz medijskog izveštavanja. Studija iz 2022. godine otkrila je da omladina makedonske i albanske nacionalnosti iz Tetova osuđuje nasilje koje se događa kod Karpalaka nakon komemoracija i to vidi kao ispade malih radikalnih grupa.⁷¹ U sledećem potpoglavlju, analiza će se fokusirati na druge oblike međuetničkih kontakata koji nužno ne podrazumevaju direktno nasilje.

69 Stojanče Angelov, "Vo 2001 izgubivme site, izgubi Makedonija", *Mkd.mk*, 16. 12. 2018. Dostupno na: <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/generalot-angelov-vo-lipkovo-vo-2001-izgubivme-site-izgubi-makedonija>

70 Gëzim Visoka: "Everyday Peace Capture: Nationalism and the Dynamics of Peace after Violent Conflict", *Nations and Nationalisms* 26, no. 2 (2020): 431–446.

71 CONNEKT *Country Reports*, u pripremi.

4.2. Zone kontakta

Komemorativne aktivnosti u multietničkim gradovima i opštinama u Severnoj Makedoniji, ili „zonama kontakta“, kako ih naziva Braun, bez dileme su drugačije od onih u mestima rođenja pripadnika makedonskih oružanih snaga ili u mestima s većinskim stanovništvom albanske nacionalnosti. Na ovim mestima, svakodnevne prakse se uglavnom tiču formalnih i neformalnih kontakata i međuetničkog pregovaranja o odredbama OOS, pravnim okvirima i kulturama sećanja. U pitanju su i proizvodi međuigre, koncesija i tenzija između nacionalnih i lokalnih aktera, agendi i institucija. Uopšte uzev, ova mesta ilustruju političku instrumentalizaciju sećanja na oružani sukob u Makedoniji i proizvodnju etnocentričnih narativa o istoriji i sećanju u javnom prostoru. Ovo potpoglavlje identifikuje dominantne obrasce koji su obeležili transformaciju međuetničkih tenzija pre oružanog sukoba u domen upravljanja sećanjem nakon 2001. godine. Ti obrasci obuhvataju: veponizaciju sećanja i ignorisanje simbola druge etničke grupe, kao i obeležavanje etničke teritorije memorijalnim i spomeničkim objektima.

Za mnoge aktere u Severnoj Makedoniji, i borba za vreme oružanog sukoba i borba za njegovo nasleđe su igra nulte sume. Slučaj sela Šemševo kod Tetova, gde je DUI organizovala prve komemoracije početka konflikta, odličan je primer ove tendencije. U januaru 2003. godine, oko 200 učenika makedonske nacionalnosti počelo je da bojkotuje osnovnu školu jer vlasti nisu uklonile statuu Jumnija Jonuzija, borca ONA, sa školskog poseda, gde je stajala od završetka oružanog sukoba. Ne poštujući principe Ohridskog okvirnog sporazuma, lokalne vlasti promenile su ime škole, koja se zvala „Dame Gruev“ po makedonskom nacionalnom heroju aktivnom u borbi protiv Osmanskog carstva, u „Jamni Januzi“.⁷²

Dinamike u Tetovu, gde su albanski predstavnici dominirali opštinskim većem od 2001. godine, prate sličan obrazac brisanja nealbanskih identitetskih markera i spomenika. Na primer, 2010. godine, gradske vlasti su iz centra grada privremeno uklonile statue tetovskih partizana iz Narodnooslobodilačke borbe i nikada ih nisu vratile na mesto.⁷³ Prethodno analizirani primeri uništavanja spomenika i spomen-ploča i pokušaji sprečavanja

72 Emil Zafirovski, „Šemševci kje ja bojkotiraat nastavata i vo vtoroto polugodie“, *Dnevnik*, 22. 1. 2003.

73 Dona Dimov-Markovska, „Ilustracija na primenata na ORD na lokalno nivo vo Tetovo i Tearce“, in *Ohridski ramkoven dogovor: Studii na slučaj* (Skopje: MCMS, 2011), 131–136.

komemoracija poginulim pripadnicima državnih oružanih snaga takođe su primeri ovog obrasca u kontekstu memorijalizacije. Sredinom dvehiljaditih, lokalni Albanci sprečili su grupu Makedonaca da komemoriraju dva civila koja je ONA ubila u avgustu 2001. godine dok su radila kao obezbeđenje u motelu „Brioni“ u Čelopeku. Lokalni Albanci i dalje sprečavaju rekonstrukciju motela i mesta sećanja.⁷⁴

Sličan obrazac razvio se i u multietničkom gradu Strugi u jugozapadnom delu države. Nakon promena u lokalnoj teritorijalnoj organizaciji koje su etničkim Albancima omogućile većinu u gradu, Ramiz Merko iz DUI je 2005. godine postao gradonačelnik. Ubrzo nakon izbora, gradska administracija je predstavila ideju da se podigne spomenik članu gradskog veća Nuriju Mazar-Strugi, koji je ubijen tokom sukoba kao bio pripadnik ONA. Gradske vlasti usvojile su predlog za spomenik, međutim, odluka je doneta bez neophodnog principa duple većine, koji definiše OOS. Iako je spomenik naposljetku sprečen, Ragaru primećuje da takve inicijative uznemiruju meštane makedonske nacionalnosti, nazivajući ovaj način instrumentalizacije prošlosti u svrhu pokazivanja političke dominacije jedne etničke grupe „etničkom homogenizacijom”.⁷⁵ Drugi primer veponizacije sećanja na sukob dogodio se u okolini Kumanova. Naime, tokom 2003. i 2004. godine mediji su izveštavali o slučajevima meštana makedonske nacionalnosti koji su prisiljeni da se klanjaju ispred spomenika poginulim borcima ONA u selu Matejče da bi bili pušteni da se vrate svojim kućama u okolnim selima.⁷⁶ U okolini Skoplja, grupa muškaraca u uniformama ONA blokirala je na sat vremena lokalni put da bi proslavila petu godišnjicu „pobede ONA“. Stanovnici naselja u Dolno Orizariju albanske nacionalnosti skupili su 2020. godine sredstva za postavljanje velike spomen-ploče sa simbolima ONA i OVK i postavili su je na ulaz u naselje ilegalno nazvano Arben Bajrami, po pripadniku ONA.

Tenzije zbog sećanja na sukob iz 2001. godine javile su se i u glavnom gradu. Nakon grčkog veta na pristup Makedonije NATO-u 2008. godine, vlada VMRO-DPMNE pokrenula je projekat rebrendiranja nacije novim mnemoničkim sadržajima u glavnom gradu Skoplju. Taj centralni projekat, nazvan „Skoplje 2014“, doneo je više od 130 spomenika i statua u

74 Z. Andonov, „16 godini čekame Pravda za Svete i Boge, velat semejstvata na ubienite kaj Brioni“, *Sakam da kažam*, 26. 8. 2017. Dostupno na: <https://sdk.mk/index.php/dopisna-mrezha/16-godini-cekame-pravda-za-svete-boge-velat-semejstvata-na-ubienite-kaj-brioni/>

75 Više o tome u: Ragaru, „Macedonia“, 26.

76 „Poklonenie pred ONA, vleznica za doma“, *Dnevnik*, 9. 2. 2004.

gradu. Spomenički objekti i arhitektura uglavnom prikazuju istorijske aktere makedonske nacionalnosti, sa samo nekoliko figura drugačijeg etničkog, verskog i kulturnog porekla, koje su uključene u kasnijim fazama projekta. Međutim, danas postoje i mnoge optužbe i navodi o kršenju standardnih procedura od strane vlade pri naručivanju spomenika i statua.⁷⁷

Vlada pod VMRO-DPMNE postavila je spomenik „Makedonski branioci“ kao deo projekta „Skoplje 2014“. Spomenik prikazuje četiri pripadnika državnih oružanih snaga u realističnom stilu, naga od pasa naviše, kako, jedni uz druge, drže vidljivo napuklu kuglu. Spomenik obuhvata i ploču sa imenima svih pripadnika državnih snaga koji su poginuli 2001. godine. Spomenik braniocima nalazi se u parku u centru grada koji nosi ime po partizankama iz Drugog svetskog rata, tačno prekoputa Skupštine Severne Makedonije. Vlada je zvanično otkrila spomenik 23. oktobra 2011, na godišnjicu osnivanja Makedonske revolucionarne organizacije 1893. godine, po kojoj je nazvana i stranka VMRO-DPMNE. Od svog osnivanja 1990. godine, VMRO-DPMNE tvrdi kontinuitet sa antiosmanskom organizacijom iz 19. veka i uspostavila je pomenuti dan osnivanja kao državni praznik 2007. godine, kada je otkriven i spomenik pripadnicima državnih snaga poginulim u sukobu 2001. godine.

Projekat „Skoplje 2014“ i njegovi spomenici primer su obeležavanja simboličkih granica između etničkih zajednica u Skoplju.⁷⁸ Repertoar sećanja i događaji u vezi s makedonskom istorijom i kulturom na desnoj strani reke Vardar upućuju na naselja sa stanovništvom makedonske nacionalnosti u današnjem Skoplju. Stranka DUI, koalicioni partner VMRO-DPMNE u vreme projekta „Skoplje 2014“, obeležavala je levu obalu reke na sličan način. U novembru 2006. godine, opština Čair i DUI otvorili su Skenderbegov trg u Skoplju na Dan albanske zastave.⁷⁹ Centralni mural na trgu prikazuje istorijsku amalgamaciju albanskih heroja i mučenika, poput master-narativa o palim borcima ONA, ali i u skladu sa etnocentričnim obrascem projekta „Skoplje 2014“. Skenderbegov trg služi kao platforma

77 Više o tome u: *Analiza na Zakonskata regulative i sprovedenite postapki za izgradba na spomen obeležja vo ramki na proektot Skopje 2014* (Skopje: Transparency International Macedonia, 2011).

78 Za pregled akademske debate pogledati: Naum Trajanovski, "Skopje 2014' Reappraised: Debating a Memory Project in North Macedonia", in *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, eds. A. Milošević and T. Trošt (London – New York: Palgrave Macmillan, 2021), 151–177.

79 Nadže Ragaru, "The Political Uses and Social Lives of 'National Heroes': Controversies over Skanderbeg's Statue in Skopje", *Südosteuropa* 56, no. 4 (2008): 528–555.

za „artikulisanje simboličke moći koju su pripadnici albanske zajednice prikupili kroz istoriju do danas“.⁸⁰

4.3. Etnička prilagodavanja

Pojam „etničkog prilagodavanja“ koristi se u ovom radu u diskusiji o obrascima funkcionalne interakcije u postkonfliktnim društvima.⁸¹ U ovom delu rada primenjujemo pojam etničkog prilagodavanja na komemorativne aktivnosti u Makedoniji na nivou političkih elita. Više ili manje uspešni slučajevi etničkog prilagodavanja povodom pitanja vezanih za sećanje na oružani sukob iz 2001. godine zavise od nekoliko kontekstualnih faktora.

Slučaj multietničkog grada Kumanova na severoistoku zemlje pokazuje neke moguće rezultate etničkog prilagodavanja na nivou lokalnih elita. Kao što primećuje Dimova, prostori koji govore o drugačijim istorijama u Kumanovu bili su predmet sukobljavanja još od ranih devedesetih godina do vremena uoči sukoba 2001. godine.⁸² Osećaj gubitka klasnih i etničkih privilegija među stanovnicima makedonske nacionalnosti pred raspad Jugoslavije stvorio je plodno tlo za nacionalizam i negativne stavove prema sugrađanima albanske nacionalnosti. Iako su mnoge predrasude postojale i ranije, poboljšan status etničkih Albanaca u postjugoslovenskoj Makedoniji oživeo je etničke stereotipe. Međutim, lokalne vlasti su tokom najtežih perioda 2001. godine pokazale jasan osećaj građanske odgovornosti i sposobnost da ublaže tenzije. Iako je grad izbegao veće sukobe, u okolini je bilo oružanih sukoba. Pored toga, svi građani Kumanova, bez obzira na etničku pripadnost, patili su zbog zatvaranja brane kod Lipkova od strane ONA tokom konflikta. Kako primećuje Filip, upravo u Kumanovu su gradonačelnik Slobodan Kovačevski i Feriz Dervişi, koji je vodio opštinsku komisiju za međuetničke odnose, neumorno zajedno

80 Vasiliki Neofotistos, "Commemorations and the Re-Invention of a City: Alternative Memories of the Past in North Macedonia", in *Cultures and Politics of Remembrance: Southeast European and Balkan Perspectives*, eds. N. Trajanovski et al. (Skopje: forumZFD – Institute of Ethnology and Anthropology – Institute of National History, 2021), 89–96.

81 Cvete Koneska, *After Ethnic Conflict: Policy-Making in Post-conflict Bosnia and Herzegovina and Macedonia* (Farnham: Ashgate, 2014).

82 Rozita Dimova, "Consuming Ethnicity: Loss, Commodities, and Space in Macedonia", *Slavic Review* 69, no. 4 (2010): 859–881.

radili na sprečavanju eskalacija u gradu tokom nekoliko nedelja razmene vatre u okolnim krajevima.⁸³

Lokalne elite nastavile su, i po završetku sukoba, da osetljivim pitanjima vezanim za sećanje na konflikt pristupaju sa sličnim senzibilitetom. Prema popisu stanovništva iz 2022. godine, u Kumanovu živi oko 55% stanovnika makedonske i skoro 26% stanovnika albanske nacionalnosti, pored znatnih srpskih i romskih zajednica. Sastav opštinskog veća odgovara etničkoj strukturi stanovništva. Veće je 2008. godine usvojilo opštinski program koji obuhvata projektne planove za dva spomenika, od kojih je jedan posvećen makedonskim braniocima iz 2001. godine, a drugi poginulim borcima ONA. Tada je to bio jedini takav primer na teritoriji cele Makedonije.⁸⁴ Pored toga, opštinske vlasti su uoči lokalnih izbora 2009. godine nazvale nekoliko ulica po brojevima, izbegavajući etnički određena imena.

Skoriji razvoj situacije u Kumanovu i okolini, međutim, sugeriše da se lokalno etničko prilagođavanje može lako narušiti. U maju 2015. godine došlo je do pucnjave između državnih snaga bezbednosti i Albanske nacionalne armije (ANA, *Armata Kombëtare Shqiptare*), oružane grupe koja se protivi OOS i posleratnom uređenju na Kosovu, što se završilo sa osam ubijenih i 37 ranjenih pripadnika policije i 10 ranjenih pripadnika ANA. Usled tog incidenta, 28 pobunjenika albanske nacionalnosti uhapšeno je pod optužbom za terorizam.⁸⁵ Samo mesec dana pre razmene vatre u Kumanovu, grupa koja nosi simbole OVK zauzela je policijsku stanicu u Gošincu u opštini Lipkovo, nedaleko od kosovske i srpske granice, sa zahtevima za stvaranje albanske države unutar Severne Makedonije. Grupa je u policijskoj stanici ilegalno došla do velike količine vatrenog oružja i municije, koji su kasnije pronađeni u Kumanovu, nakon pomenute pucnjave u maju 2015.⁸⁶

Eskalacije nasilja i zastoj u razvoju memorijalnih projekata doveli su do pogoršanja u javnom mnjenju o spomenicima u Kumanovu. Već 2011. godine, na primer, oko 65%

83 Phillips, *Macedonia*, 112–113.

84 "Ulogata na megujetničkiot dijalog vo procesot na odlučuvanje vo Opština Kumanovo", in *Ohridski ramkoven dogovor: Studii na slučaj* (Skopje: MCMS, 2011), 137–142.

85 CONNEKT Country Reports. *Framing Violent Extremism in the MENA Region and the Balkans: North Macedonia* (European Institute of the Mediterranean, 2020).

86 Ivan Stefanovski, "A Bottom-up Perspective on Peace and Security in North Macedonia: Turbulent Violent Past versus Uncertain Future?", in *Peace and Security in the Western Balkans: A Local Perspective*, eds. N. Džuverović and V. Stojarová (London – New York: Routledge, 2023), 70–87.

stanovnika Kumanova makedonske nacionalnosti imalo je negativno mišljenje o OOS kao sporazumu koji navodno povlašćuje jednu etničku zajednicu, dok su druge etničke grupe u gradu imale preko 55% odgovora s negativnim stavovima prema mirovnom sporazumu i institucionalnom uređenju koje je uveo.⁸⁷ Lokalne vlasti nisu uspele da nastave s politikama iz kasnih dvehiljaditih godina i zaustavile su izgradnju dva ranije pomenuta spomenika. Kako Koneska primećuje, izostanak implementacije usvojenih odluka predstavlja jedan od načina da se etničko prilagođavanje pretvori u etnički otpor među političkim elitama.⁸⁸ Drugim rečima, otpor je suprotan rezultat prilagođavanja i odnosi se na neuspehe elita da postignu dogovor ili kompromis. U praksi, međutim, variranje između prilagođavanja i otpora nije doslovno binarno, već spada u širi raspon tendencija kooperacije, kompromisa ili otpora prema drugoj grupi.⁸⁹ Sfera sećanja u postkonfliktnoj Makedoniji dobar je primer za to kako političke elite mogu da dođu do kompromisa o jednoj temi, a da se nimalo ne saglase o drugoj. Inauguracija memorijalne kule visoke 20 metara, posvećene borcima ONA, u Slupčanima kod Lipkova ilustruje tu dinamiku. Lipkovo je, kako je ranije rečeno, bilo ključna tačka u borbama oko Kumanova. Od samog kraja sukoba u avgustu 2001. godine, za DUI je to selo uporište sećanja na borce ONA i civilne žrtve oružanog sukoba.

Fatmir Besimi, ministar odbrane iz DUI, položio je 2012. godine cveće na memorijalnu kulu u Slupčanima u neposrednoj blizini Lipkova. Njegov gest bio je prvi čin podrške nekom spomeniku borcima ONA od strane visokog državnog predstavnika.⁹⁰ Polaganje cveća izazvalo je negativne reakcije u medijima i državnim institucijama, a tako je bilo i sa kasnijom, u ovom tekstu već pomenutom, zajedničkom komemoracijom sa Angelovom i Zimberijem 2018. godine, takođe u Lipkovu. Međutim, iako su postojale slične negativne reakcije na memorijalnu kulu otkrivenu 2021. godine, institucionalni diskursi sugerišu da su političke elite među sobom već pre izgradnje spomenika došle do kompromisa. Opština Lipkovo izgradila je kulu vrednu preko 200.000 evra ne poštujući parlamentarne procedure

87 Marjan Mladenovski, „Ramkovniot dogovor, etničkata distanca i multikulturalizmot: Fokus na opština Kumanovo“, in *Ohridski ramkoven dogovor: Studii na slučaj* (Skopje: MCMS, 2011), 25–35.

88 Koneska, *After Ethnic Conflict*, 3–38.

89 *Ibid.*, 12.

90 Mirjana Spasovska, „Namesto pomiruvanje, nov razdor“, *Radio Slobodna Evropa*, 16. 8. 2012. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/24678840.html>

ni Zakon o spomenicima.⁹¹ Nasuprot tome, predsednik opštine Erkan Arifi tvrdi da je spomenik prvi i jedini spomenik posvećen borcima ONA koji je prošao sve neophodne procedure i koji je zvanično registrovan.⁹² Pored toga, mnogi državni predstavnici iz DUI prisustvovali su inauguraciji kule iako se stranka rebrendirala kao zelena stranka samo nedelju dana pre toga.

Makedonski mediji interpretirali su otkrivanje spomenika kao još jedan dokaz za to da se DUI oslanja na simbolički kapital iz 2001. godine. Spomenik je u Kumanovu doveo do mobilizacije policijskog sindikata oko inicijative za nov spomenik palim makedonskim braniocima koji bi predstavljao „pravedno tretiranje“ makedonskih heroja i njihovog žrtvovanja za makedonsku državu.⁹³ Takve inicijative odozdo nemaju mnogo izgleda da utiču na rezultate kompromisa među elitama.

4.4. Sporazum

Godišnjica potpisivanja OOS je još jedno od mesta intersekcija među makedonskim i albanskim etničkim elitama. Ako prethodno analizirani slučajevi sugerišu prilagođavanja ili otpor iza zatvorenih vrata, zvanična obeležavanja godišnjica potpisivanja sporazuma postala su platforme za „ritualno pomirenje elita“.⁹⁴ Sećanje na OOS se transformisalo u valutu za makedonske i albanske političke elite, koje koriste obeležavanje godišnjice da pokažu kapacitet da svoja shvatanja prošlih događaja i istorijskih narativa prilagode „očekivanjima stranaca u zamenu za političku i ekonomsku korist“.⁹⁵ Stavovi elita prema

91 Sotir Trajkov, „Sobranieto bez programa za memorijalni spomenici“, *Telma*, 3. 5. 2022. Dostupno na: <https://telma.com.mk/2022/05/03/sobranieto-bez-programa-za-memorijalni-spomenici/>

92 „Zelenata agenda na DUI počnuva so izgradba na spomenik na ONA vo Lipkovo“, *360 stepeni*, 11. 6. 2021. Dostupno na: <https://360stepeni.mk/zelenata-agenda-na-dui-pochnuva-so-izgradba-na-spomenik-na-ona-vo-lipkovo/?fbclid=IwARI0Bj5wJCUOu6xVAXObK4iLsTIAUYk3hA3AftdkiKTbG2k8udkF9XOWh9o>

93 „Poradi spomenikot na UČK vo Lipkovo se povlekuva inicijativata za izgradba na spomen-obeležje na zaginitite braniteli“, *Mkd.mk*, 9. 5. 2022. Dostupno na: <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/poradi-spomenikot-na-uchk-vo-lipkovo-se-povlekuva-inicijativata-za-izgradba-na>

94 O „ritualnom pomirenju elita“ u bivšoj Jugoslaviji pogledati: Vjekoslav Perica, *Pomirenje i posljednji dani. Balkanske nacije u mitovima i muzejima slave, stida i srama* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2021).

95 Lea David, „Lost in Transaction in Serbia and Croatia: Memory Content as a Trade Currency“, in *Replicating Atonement: Foreign Models in the Commemorations of Atrocities*, ed. M. Gabowitsch (London – New York: Palgrave Macmillan, 2017), 73–97.

OOS nisu uvek bili pozitivni i uniformni kao danas. Na primer, među političkim akterima makedonske nacionalnosti, OOS je bio predmet žestokih debata još od samog avgusta 2001. godine. Različiti agenti sećanja koriste godišnjice OOS da promovišu preferirane interpretacije sukoba i mirovnog sporazuma koji ga je okončao.⁹⁶

U prvim godinama nakon oružanog sukoba, dve najveće političke stranke etničkih Makedonaca, Socijaldemokratski savez Makedonije (SDSM), tada na vlasti, i opozicioni VMRO-DPMNE, razvile su suprotne tačke gledišta na oružani sukob, njegove povode i mirovni sporazum. Vlada SDSM – DUI, na vlasti od 2002. do 2006. godine, zalagala se za implementaciju OOS u kontekstu debata, komemoracija i javnih narativa o sukobu. Državni predstavnici iz SDSM prisustvovali su komemoracijama pripadnika državnih oružanih snaga, kao što je Karpalak, i nisu obeležavali godišnjicu OOS u prvim postkonfliktnim godinama.

Jedan od glavnih zagovornika mirovnog sporazuma tokom ranih dvehiljaditih bio je Boris Trajkovski iz VMRO-DPMNE, predsednik Makedonije od 1999. do 2004. godine. Trajkovski je artikulisao diskurs o zajedničkoj budućnosti dveju etničkih zajednica kao jedinu perspektivu za državu. Oko prve godišnjice sporazuma, Trajkovski je izjavio da OOS „nije savršen dokument ali je najprikladniji politički odgovor na krizu sa kojom smo se suočili“.⁹⁷ On je ovaj diskurs promovisao na državnim komemoracijama koje nisu povezane sa oružanim sukobom iz 2001, kao što je Ilinden ili Dan Republike.⁹⁸ Nakon smrti Trajkovskog u avionskoj nesreći 2004. godine, nije postojala nijedna druga ličnost sa političke desnice pod vođstvom VMRO-DPMNE koja bi promovisala OOS i postkonfliktnu konsolidaciju u Makedoniji.

VMRO-DPMNE je zvanično potvrdio OOS tek 2006, kada su oformili svoj drugi kabinet. Tokom ranih dvehiljaditih, stranka i njen lider Nikola Gruevski protivili su se slanju dva slučaja makedonskih oružanih snaga pred MKSJ, tvrdeći da je država bila pod napadom

96 Više o tome u: Lidija Georgieva, Naum Trajanovski, and John Wolffe, "Memory Regimes and Commemorative Practices of the Good Friday Agreement (1998) and the Ohrid Framework Agreement (2001)", *Religious Diversity in Europe: Mediating the Past to the Young*, eds. R. Altnurme et al. (London: Bloomsbury Academic, 2022), 137–158.

97 „Ramkovniot dogovor klučen stolb na uspešnoto rešenje na krizata – Trajkovski“, *AI*, 13. 8. 2002.

98 Više o tome u: Naum Trajanovski, "The Three Memory Regimes of Ilinden Commemorations (2001–2018): A Prolegomenon to the Study of the Official Memory in North Macedonia", *Southeastern Europe* 44, no. 1 (2020): 28–52.

2001. i da samo oni koji su izazvali konflikt mogu biti gonjeni u Hagu.⁹⁹ Koalicija VMRO-DPMNE i DUI je 2011. godine zagovarala skupštinsku reinterpretaciju Zakona o amnestiji, po kojem su odbačena četiri predmeta u vezi sa ONA koja je MKSJ vratio makedonskim sudovima 2008. godine.¹⁰⁰

Tema OOS nije bila toliko značajan predmet podela među albanskim političkim strankama u Makedoniji. Od 2002. godine, DUI je, kao „jedina stranka koja nije učestvovala u kreiranju i pregovorima koji su vodili ka OOS“, prisvojio nasleđe OOS i narativ o ONA i oružanoj borbi.¹⁰¹ Stranka je koristila godišnjice sporazuma da se postavi kao stranka koja zastupa NATO i evropsku orijentaciju, kao saveznik iz albanskog političkog kampa kojem se može verovati i kao stranka koja nastoji da zaključi međuetničke tenzije na demokratski i miran način. Između 2002. i 2006. godine, DUI je jedina organizovala događaje da se obeleži potpisivanje OOS na različitim mestima u državi. Mesta događaja su uglavnom bila u zapadnom delu države, koji je multietnički i multikonfesionalan.

Dok su makedonski političari bojkotovali te događaje, diplomatski i drugi predstavnici međunarodne zajednice su prisustvovali. Međunarodno prisustvo na komemoracijama simbolizuje podršku OOS i mirovnom procesu u Makedoniji. Predsednik SAD Džo Bajden formalizovao je ovaj stav 2021. godine Izvršnom odlukom, koja predviđa kazne za osobe koje sabotiraju implementaciju OOS, među drugim regionalnim sporazumima, okvirima i mehanizmima na Zapadnom Balkanu.¹⁰² Međunarodna zajednica igrala je značajnu ulogu u stvaranju slike OOS u javnim diskursima u Severnoj Makedoniji.

Od 2006. godine dolazi do povećane institucionalizacije godišnjice OOS. Jedan od prvih događaja bio je prijem koji je kancelarija predsednika Branka Crvenkovskog organizovala na petu godišnjicu sporazuma, nekoliko dana nakon ceremonije koju je organizovao DUI.

99 Pogledati, na primer: „Nikola Gruevski, lider na VMRO-DPMNE: Tragedija e da im se sudi na branitelite“, *Dnevnik*, 30. 10. 2003.

100 Irena Zdravkovska and Biljana Volchevska, „Analysis of the Status of The Hague Cases in North Macedonia“, *BIRN*, 24. 12. 2020. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2020/12/24/how-north-macedonia-traded-justice-for-peace/>

101 Katerina Blaževska, „Frčkoski: Ohridskiot dogovor e uspešen, no ušte 'nerazbran'“, *DW Macedonia*, 14. 8. 2021. Dostupno na: <https://www.dw.com/mk/фрчкоски-охридскиот-договор-е-успешен-а-сè-уште-неразбран/a-58862983>

102 “Executive Order on Blocking Property And Suspending Entry Into The United States Of Certain Persons Contributing To The Destabilizing Situation In The Western Balkans”, *The White House, Presidential Actions*, 8. 6. 2021.

Nakon toga, specijalna državna institucija, koja se prvobitno zvala Sekretarijat za primenu OOS, preuzela je organizaciju obeležavanja godišnjica. Sekretarijat organizuje različite događaje, uključujući i svečane akademije, konferencije i prijeme. Odluka parlamenta pretvorila je sekretarijat u Ministarstvo za političke sisteme i odnose između zajednica (MPSOZ), koje je preuzelo organizaciju godišnjica. Od osnivanja, DUI dominira tim ministarstvom.

Godišnja obeležavanja 13. avgusta i dalje su najuspešniji model zajedničkih komemoracija bilo kog aspekta oružanog sukoba u Makedoniji. Obeležavanje godišnjice mirovnog sporazuma fokusira se na zajedničke perspektive etničkih zajednica i legitimizuje zajedničke geopolitičke vizije političkih elita. Percepcija godišnjica kod građana deluje pozitivnije nego kada su u pitanju drugi komemorativni događaji na kojima učestvuju predstavnici obe etničke grupe. Međutim, pokušaji da se godišnjice otvore za širu javnost nisu pokazali sličan uspeh. Najskoriji primer je odluka MPSOZ da organizuje muzički festival 13. avgusta 2022. godine sa idejom promocije međuetničkog mira. Festival koji se održao na Skenderbegovom trgu u Skoplju dobio je negativan publicitet i pre nego što je počeo, kada su dva makedonska pevača otkazala nastup samo nekoliko dana unapred. Pored toga, za vreme samog događaja publika je zviždala voditeljki programa kada ih je pozdravila na makedonskom. Bez obzira na sve, organizatori vide događaj kao „uspeh“ i objavili su planove da festival postane godišnji događaj.¹⁰³

103 Sanja Nikolovska, „Poln pogodok ili nepotrebna skapa proslava“, *Telma*, 14. 8. 2022. Dostupno na: <https://telma.com.mk/2022/08/14/poln-pogodok-ili-nepotrebna-skapa-proslava/>.

5. Zaključna razmatranja

Oružani sukob iz 2001. godine predstavlja predmet sporova u današnjoj Severnoj Makedoniji. Komemoracije različitih epizoda oružanog sukoba daju oblik tim debatama. Komemoracije takođe predstavljaju platforme za artikulaciju i formatiranje različitih diskursa o sukobu, njegovoj predistoriji i mirovnom sporazumu kojim je sukob okončan. Brojni projekti memorijalizacije različitih aspekata konflikta ukazuju na postojanje različitih ideja rekreiranja diskursa i narativa u fizičkom prostoru. Ovaj rad tvrdi da je koordinatni sistem komemoracija i memorijalizacije sukoba iz 2001. godine još uvek podeljen po linijama dveju dominantnih etničkih zajednica u državi. Dve zajednice razvile su odvojene kulture sećanja kojima upravljaju politički i društveni akteri. Pored toga, pitanje državne podrške je druga najvažnija tačka podela među komemorativnim aktivnostima dveju zajednica. Međutim, mnoge druge varijable, kao što su lokalne istorije međuetničkih odnosa, oružani sukobi i postkonfliktni pregovori, određuju kretanja u sferi sećanja. Ovaj tekst mapirao je te tačke intersekcija između dva etnička domena definisanjem četiri dominantna modela prevazilaženja etnocentričnih komemoracija i projekata memorijalizacije u postkonfliktnoj Makedoniji.

6. Literatura

„Ulogata na megjuetničkiot dijalog vo procesot na odlučuvanje vo Opština Kumanovo”. In *Ohridski ramkoven dogovor: Studii na slučaj*, 137–142. Skopje: MCMS, 2011.

Ahmeti's Village: The Political Economy of Interethnic Relations in Macedonia. Skopje–Berlin, European Stability Initiative, 2002.

Anakioski, Dušan. „Kretanje zaposlenosti i promene u socijalnoj strukturi stanovništva SR Makedonije”. *Stanovništvo* 5–4 (1967): 293–304.

Bieber, Florian. “Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement”. In *Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement*, 7–40. Skopje: FES, 2008.

Brown, Keith S. “In the Realm of the Double-Headed Eagle: Parapolitics in Macedonia 1994–9”. In *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*, edited by J.K. Cowan, 122–139. London: Pluto Press, 2000.

Brunnbauer, Ulf. “Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944–2022”. *Nationalities Papers* 32, no. 3 (2004): 565–598.

Brunnbauer, Ulf. “The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments”. *Journal on Ethnopolitics and Minority issues in Europe* 1, no. 1 (2002): 1–23.

Conflicting Perceptions: A Study of Prevailing Interpretations of the Conflict in Macedonia among Albanian and Macedonian Communities. The Norwegian Helsinki Committee Report, 2003.

CONNEKT Country Reports. Framing Violent Extremism in the MENA Region and the Balkans: North Macedonia. European Institute of the Mediterranean, 2020.

CONNEKT Country Reports. Meso-Level Dynamics: Commemorations of the 2001 Macedonian Conflict in Tetovo, North Macedonia. European Institute of the Mediterranean, u pripremi.

- Daskalovski, Zhidas. "The Independence of Kosovo and the Consolidation of Macedonia – A Reason to Worry?". *Journal of Contemporary European Studies* 16, no. 2 (2008): 267–280.
- Daskalovski, Zidas. "The Macedonian Conflict of 2001: Between Successful Diplomacy, Rhetoric and Terror". *Studies in Post-Communism*, Occasional Paper no. 7 (2004): 1–53.
- David, Lea. "Lost in Transaction in Serbia and Croatia: Memory Content as a Trade Currency". In *Replicating Atonement: Foreign Models in the Commemorations of Atrocities*, edited by M. Gabowitsch, 73–97. London – New York: Palgrave Macmillan, 2017.
- Di Lellio, Anna, and Stephanie Schwandner-Sievers. "The Legendary Commander: The Construction of an Albanian Master-narrative in Post-War Kosovo". *Nations and Nationalism* 12, no. 3 (2006): 513–529.
- Dimova, Rozita. "Consuming Ethnicity: Loss, Commodities, and Space in Macedonia". *Slavic Review* 69, no. 4 (2010): 859–881.
- Dimov-Markovska, Dona. „Ilustracija na primenata na ORD na lokalno nivo vo Tetovo i Tearce“. In *Ohridski ramkoven dogovor: Studii na slučaj*, 131–136. Skopje: MCMS, 2011.
- Dokmanovikj, Mišo. *Sami na svoeto: Kratka istorija na makedonskata nezavisnost (1990–1993)*. Skopje: FES, 2021.
- Đureinović, Jelena. *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2021.
- Engström, Jenny. *Democratisation and the Prevention of Violent Conflict: Lessons Learned from Bulgaria and Macedonia*. London – New York: Routledge, 2016.
- Friedman, Eben. "The Ethnopolitics of Territorial Division in the Republic of Macedonia". *Ethnopolitics* 8, no. 2 (2009): 209–221.
- Georgieva, Lidija, Naum Trajanovski, and John Wolffe. "Memory Regimes and Commemorative Practices of the Good Friday Agreement (1998) and the Ohrid Framework Agreement (2001)". In *Religious Diversity in Europe: Mediating the Past to the Young*, edited by R. Altnurme et al., 137–158. London: Bloomsbury Academic, 2022.

- Gligorov, Kiro. *Makedonija e sé što imame*. Skopje: Kultura, 2002.
- Ilievski, Zoran. *Ethnic Mobilization in Macedonia*. Bozen–Bolzano: European Academy, 2007.
- Ingimundarson, Valur. “The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo”. *History and Memory* 19, no. 1 (2007): 95–123.
- Isemi, Mair, Petrit Menaj, and Rufi Osmani. *Izbor tekstovi za konfliktot od 2001 godina*. Skopje: FOOM, 2008.
- Istorija i apokrifi – demitologizacija na 2001: Debata*. Skopje: FOOM, 2010.
- Karajakov, Risto. “Macedonia’s 2001 Ethnic War: Offsetting Conflict. What Could Have Been Done but Was Not?”. *Conflict, Security & Development* 8, no. 4 (2008): 451–490.
- Koktsidis, Pavlos I. “The Decision to Use Violence: Opportunity Structures and the Albanian Insurgency in the Former Yugoslav Republic of Macedonia”. *Ethnopolitics* 18, no. 4 (2019): 383–405.
- Konečen izveštaj: Procenka na reintegracijata na raselenite lica i revitalizacija na regionite pogodeni od konfliktot vo Makedonija*. Skopje: MCMS – FAKT, 2003.
- Koneska, Cvete. *After Ethnic Conflict: Policy-Making in Post-conflict Bosnia and Herzegovina and Macedonia*. Farnham: Ashgate, 2014.
- Kostovicova, Denisa, Ivor Sokolić, and Orli Fridman. “Below Peace Agreements: Everyday Nationalism or Everyday Peace?”. *Nations and Nationalism* 26, no. 2 (2020): 424–430.
- Kulasic, Elmina. *Transitional Justice in Macedonia and its Relations with Democracy*. Skopje: KAS – CRPM, 2012.
- Ljatifi, Veton. *Pregovorite za postignuvanje na Ohridskiot dogovor*. Skopje: FOOM, 2008.
- Lyon, Aisling. “Political Decentralization and the Strengthening of Consensual, Participatory Local Democracy in the Republic of Macedonia”. *Democratization* 22, no. 1 (2015): 157–178.

- Mannergren Selimovic, Johanna. "Making Peace, Making Memory: Peacebuilding and Politics of Remembrance at Memorials of Mass Atrocities". *Peacebuilding* 1, no. 3 (2013): 334–348.
- Marks, John, and Eran Fraenkel. "Working to Prevent Conflict in the New Nation of Macedonia". *Negotiation Journal* 13, no. 3 (1997): 243–252.
- McQuaid, Sara Dybris, and Sarah Gensburger. "Administrations of Memory: Transcending the Nation and Bringing Back the State in Memory Studies". *International Journal of Politics, Culture, and Society* 32, no. 2 (2019): 125–143.
- Milosavljevski, Slavko, and Mirče Tomovski. *Albancite vo Republika Makedonija (1945–1995): Legislativa, politička dokumentacija, statistika*. Skopje: Studentski zbor, 1997.
- Mitevski, Mančo. *2001: Vojna so dve lica*. Skopje: Kultura, 2008.
- Mladenovski, Marjan. „Ramkovniot dogovor, etničkata distanca i multikulturalizmot: Fokus na opština Kumanovo". In *Ohridski ramkoven dogovor: Studii na slučaj*, 25–35. Skopje: MCMS, 2011.
- Muhic, Maja, Violeta Simjanovska, and Lea Linin. "Re-Thinking Cultural policy: From Strategy to Reality – Intercultural Dialogue and Cultural Diversity in Macedonia". In *Cultures and Sustainable Development at Times of Crisis*, 329–345. Belgrade: University of Arts in Belgrade, 2014.
- Neofotistos, Vasiliki P. *The Risk of War: Everyday Sociality in the Republic of Macedonia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.
- Neofotistos, Vasiliki. "Commemorations and the Re-Invention of a City: Alternative Memories of the Past in North Macedonia". In *Cultures and Politics of Remembrance: Southeast European and Balkan Perspectives*, edited by N. Trajanovski et al., 89–96. Skopje: forumZFD – Institute of Ethnology and Anthropology – Institute of National History, 2021.
- Neofotistos, Vasiliki. "The Construction of Albanian Martyrdom in the Republic of Macedonia". *NCEEER Working Paper*, 2012.
- Ordanoski, Saso. "Lions & Tigers: The Militarisation of the Macedonian Right". In *The 2001 Conflict in FYROM – Reflection*, edited by J. Pettifer, 17–28. London: Institute of War & Peace Reporting, 2004.

- Ortakovski, Vladimir T. "Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia". *Southeast European Politics* 2, no. 1 (2001): 24–45.
- Pavlaković, Vjeran. *Memoryscapes of the Homeland War*. Rijeka: University of Rijeka, 2022.
- Perica, Vjekoslav. *Pomirenje i posljednji dani. Balkanske nacije u mitovima i muzejima slave, stida i srama*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2021.
- Phillips, John. *Macedonia: Warlords and Rebels in the Balkans*. London – New York: I.B. Tauris, 2004.
- Profile of Internal Displacement: Macedonia*. Geneva: Norwegian Refugee Council – Global IDP Project, 2002.
- Radičeski, Neven. *Liberalizmot vo Makedonija (1966–1974)*. Skopje: Makedonika Litera, 2013.
- Ragaru, Nadège. "Macedonia: Between Ohrid and Brussels". *Cahiers de Chaillot* (2008): 41–60.
- Ragaru, Nadège. "The Political Uses and Social Lives of 'National Heroes': Controversies over Skanderbeg's Statue in Skopje". *Südosteuropa* 56, no. 4 (2008): 528–555.
- Reef, Paul. "Macedonian Monument Culture Beyond 'Skopje 2014'". *Südosteuropa* 66, no. 4 (2018): 451–480.
- Rusi, Iso. "From Army to Party – The Politics of NLA". In *The 2001 Conflict in FYROM – Reflection*, edited by J. Pettifer, 1–16. London: Institute of War & Peace Reporting, 2004.
- Schwandner-Sievers, Stephanie. "The Bequest of *Ilegalija*: Contested Memories and Moralities in Contemporary Kosovo". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41, no. 6 (2013): 953–970.
- Sokalski, Henryk J. *Odrobina prewencji: Dorobek dyplomacji prewencyjnej ONZ w Macedonii*. Warszawa: Instytut Spraw Międzynarodowych, 2007.
- Spaskovska, Ljubica. "The Fractured 'We' and the Ethno-National 'I': The Macedonian Citizenship Framework". *Citizenship Studies* 16, no. 3–4 (2012): 383–396.
- Stamova, Marijana. *Albancite vo SR Makedonija prez prez poslednoto desetiletie v Titova Jugoslavija (1981–1991)*. Kyustendil–Gabrovo: Ivan Sapundžev, 2017.

- Stanoeski, Oliver. *Tranziciona pravda vo Republika Makedonija. Izveštaj za 2010–2011 godina*. Skopje: Centar za istraživanje i kreiranje politiki, 2013.
- Stawowy-Kawka, Irena. *Albańczyczy w Macedonii 1944–2001*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 2014.
- Stefanovski, Ivan. "A Bottom-up Perspective on Peace and Security in North Macedonia: Turbulent Violent Past versus Uncertain Future?". In *Peace and Security in the Western Balkans: A Local Perspective*, edited by N. Džuverović and V. Stojarová, 70–87. London – New York: Routledge, 2023.
- Stokes, Gale. *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1993.
- Trajanovski, Naum. "'Skopje 2014' Reappraised: Debating a Memory Project in North Macedonia". In *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*, edited by A. Milošević and T. Trošt, 151–177. London – New York: Palgrave Macmillan, 2021.
- Trajanovski, Naum. "The Three Memory Regimes of Ilinden Commemorations (2001–2018): A Prolegomenon to the Study of the Official Memory in North Macedonia". *Southeastern Europe* 44, no. 1 (2020): 28–52.
- Visoka, Gëzim. "Everyday Peace Capture: Nationalism and the Dynamics of Peace after Violent Conflict". *Nations and Nationalisms* 26, no. 2 (2020): 431–446.
- Voeni prikazni na prilepskite veterani od 2001*. Prilep: Mirovna akcija, 2020.

Sećanje na oružani sukob u Makedoniji 2001. godine:

MODELI KOMEMORACIJE I MEMORIJALIZACIJE

Izdavač:

Fond za humanitarno pravo
Dečanska 12, Beograd
www.hlc-rdc.org

Autor:

Naum Trajanovski

Urednica:

Jelena Đureinović

Lektura:

Nevena Bojičić

Grafički dizajn:

Milica Dervišević

Tiraž:

100

Štampa:

Instant System, Beograd

ISBN-978-867932-123-7

